

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

L. F. KOSTENKO’NUN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 19. YÜZYILIN
İKİNCİ YARISINDA BUHARA EMİRLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

AYŞE ESRA GÜL

AMASYA

Temmuz-2022

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

L. F. KOSTENKO’NUN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 19. YÜZYILIN
İKİNCİ YARISINDA BUHARA EMİRLİĞİ

Hazırlayan
Ayşe Esra GÜL

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

AMASYA-2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmadakullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 26/07/2022

imza

Ayşe Esra GÜL

TEZ ONAY SAYFASI

Ayşe Esra GÜL tarafından hazırlanan “L. F. Kostenko’nun Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği” başlıklı bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile 26.07.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

.....

Üye : Doç. Dr. Ahmet YILMAZ

.....

Üye : Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU

.....

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. / /

.....

(imza)

Doç. Dr. Nevzat AYDIN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

L. F. KOSTENKO'NUN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BUHARA EMİRLİĞİ

Ayşe Esra GÜL

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz, 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

Türkistan coğrafyası XIX. yüzyılda Rusya ve İngiltere gibi devrin iki büyük sömürgeci gücü tarafından ilgi çekmiş kadim bir Türk yurdudur. Burayahâkim olma emeliyle faaliyetler yürüten bu devletler, bir rekabet halinde olmuş, Türkistan'ı keşfetmeleri ve tanıtmaları için bölgeye düzenli olarak seyyahlar gönderilmesine öncülük etmişlerdi. Bilhassa Rusya bu amaçla Çarlık tarafından desteklenen kurumlar dernekler dahi oluşturmuştu. Bölgeye gönderilecek seyyahlar özel olarak yetiştiriliyor ve keşif için Türkistan'a gönderiliyordu. Burada gördüklerini detaylı şekilde eserlerine yansıtan Rus seyyahlar tarih bilimi açısından da bazı boşlukları doldurmamıza fayda sağlamaktadır. Bu çalışmada Çarlık Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını seri ve sistemli bir şekilde işgal ettiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'ya diplomatik bir görev için gönderilen LevFeofiloviçKostenko'nun seyahatnamesinde bulunan bilgiler, bölgeye yine aynı süre zarfında gelmiş olan yabancı seyyahların seyahatnameleri ile birlikte değerlendirilmeye ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Amacımız Buhara Emirliği'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi sosyal, ticari ve kültürel durumunu gözler önüne sermek, Kostenko'yu ve eserini tanıtmak ve Kostenko'nun seyahatnamesi çerçevesinden Çarlık Rusya'nın politikasını ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Çarlık Rusya, Türkistan, Seyahatname

ABSTRACT

ACCORDING TO L. F. KOSTENKO'S TRAVELER BOOK, THE EMIRATE OF BUKHARA SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Ayşe Esra GÜL

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of History, M.A., July 2022

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Ali TORAMAN

The geography of Turkestan is an ancient Turkish homeland that attracted attention in the 19th century by the two great colonial powers of the period, such as Russia and England. These states, which carried out activities with the aim of dominating here, were in a rivalry and led the way of regularly sending travelers to the region to discover and promote Turkestan. In particular, Russia had established institutions and associations supported by the Tsarist for this purpose. Travelers to be sent to the region were specially trained and sent to Turkestan for exploration. Russian travelers, who reflect in detail what they see here, help us fill some gaps in terms of history. In this study, the information in the travel book of Lev FeofilovicKostenko, who was sent to Bukhara for a diplomatic mission in the second half of the 19th century, when Tsarist Russia occupied the Turkestan Khanates in a rapid and systematic manner, together with the travel books of foreign travelers who came to the region during the same period tried to be evaluated and interpreted. Our aim is to reveal the political, social, commercial and cultural situation of the Emirate of Bukhara in the second half of the 19th century, to introduce Kostenko and his work, and to discuss the policy of Tsarist Russia within the framework of Kostenko's travel book.

Keywords: The Emirate of Bukhara, Tsarist Russia, Turkestan, Traveler Book

ÖNSÖZ

Rus seyahatnameleri, Türkistan gibiengin bir coğrafyanın XIX. yüzyılda Çarlık Rusya tarafından işgalini yine kendi gözlerinden görmemize ve tahlil etmemize fayda sağlayan önemli kaynaklar olmuşlardır. Son yıllarda ülkemizde Türkistan tarihine özellikle de Rus keşif ve işgal dönemlerine artan ilgi tarih bilim camiası için sevindirici bir gelişmedir. Biz de bu çalışmalara bir nebze olsun katkı sunmaya niyet etmekten ve mükemmel olduğunu iddia etmediğimiz bu çalışmayı ortaya koymaktan dolayı kendimizi şanslı sayıyoruz.

Çalışmamızın ana sınırları XIX. yüzyılın ikinci yarısı olmakla birlikte kaynak bakımından iskeleti L. F. Kostenko'nun seyahatnamesidir. Buhara Emirliği tarafımızca onun seyahatnamesine göre farklı seyahatnameler de incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kaynak olarak seyahatname kullanımının tarafı olabileceği ve yanıtılabileceği gerçeğine uygun olarak aynı dönemde bölgede bulunan farklı milletlerden seyyahların verdiği bilgiler karşılaştırma yoluna gidilerek titiz bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın I. Bölümünde Buhara Emirliği'nin tarihi ve coğrafyasına ışık tutmaya çalıştık. II. bölümünde Kostenko'nun hayatı ile eserleri konusunda bilgi vermeye ve yalnızca Kostenko'nun seyahatnamesine göre elçilik heyetinin görüşmeleri, güzergâhı ve Kostenko'nun şehir tasvirlerine yer verdik. Son bölümde de Kostenko'nun Buhara Emirliği hakkında verdiği bilgileri değerlendirmeye gayret ettik.

Çalışmanın sonunda ekler bölümüne Kostenko'nun verdiği bilgileri ve dönemi betimleyecek bazı resimler ve haritalar ekledik.

Ayşe Esra GÜL

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada konunun seçimi ve hazırlanması aşamasında kıymetli fikirler sunan, hem sabırla hem de yol göstericiliğiyle desteğini esirgemeyen, sorduğum sorularda ve yardım istediğim konularda hangi saatte olursa olsun geri dönüş sağlayıp kıymetli zamanını ayıran danışmanım Dr. Ali TORAMAN'a; Lisans yıllarımdan beri desteğini hem maddi hem de manevi olarak hissettiğim, Kırgızistan'a gidip Rusça öğrenmeme ön ayak olan ve umutsuzluğa düştüğüm anlarda beni yüreklendiren, akademik anlamda titizliği öğrenmede benim için rol modeli olan kıymetli hocam Doç. Dr. B. Tümen SOMUNCUOĞLU'na; eğitim hayatım boyunca özverisi ve emekleri ile en büyük destekçim olan sevgili annem Sevil AYKUL'a ve tezimi hazırlarken hem matematiksel hem de kimyasal bazı terimleri danıştığım, manevi olarak büyük destek veren arkadaşım Kimyager Hatice UYSAL'a, Bişkek'te özellikle Kostenko'nun hayatıyla ilgili bazı kaynaklara ulaşmada yardımlarını gördüğüm kardeşim Gülcihan KALKAN'a, Rusça çevirilerde yardımlarını gördüğüm Dinara NARYNBKOVA'ya ve manevi olarak itici gücüm çok sevgili kızım ASYA'ya teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1. ÇARLIK RUSYA İŞGALİ ÖNCESİ VE SONRASINDA BUHARA.....	12
1.1. Buhara'nın Tarihi ve Coğrafyası.....	12
1.2. Özbeklerin Oluşumu ve Buhara Emirliği/Hanlığı Tarihi.....	14
1.2.1. Şibaniler Hanedanı.....	15
1.2.2. Astarhanlılar Hanedanı.....	17
1.2.3. Mangıtlar Hanedanı.....	19
1.3. Çarlık Rusya'nın Buhara Emirliği'ni İşgali	21

II. BÖLÜM

2. LEV FEOFİLOVİÇ KOSTENKO'NUN BUHARA SEYAHATI.....	25
2.1. L.F. Kostenko'nun Hayatı	25
2.2. Kostenko'nun Seyahatnamesinin Genel Özellikleri.....	26
2.3. Elçilik Heyeti'nin Güzergâhı.....	28
2.4. Kostenko'nun Şehirlere Dair Bilgileri.....	29

2.5. Buhara Şehrine Giriş ve Emir'in Huzuruna Kabul.....	32
2.6. Heyetin Kuşbeyi ve Diğer Buhara Yetkilileriyle Görüşmesi ve Buhara'dan Ayrılış.....	34

III. BÖLÜM

3. BUHARA EMİRLİĞİ'NE DAİR TESPİTLER.....	39
3.1. Buhara Emirliği'nin Genel Yapısı ve Gündelik Hayat.....	39
3.1.1. Buhara'da Nüfus ve Etnik Yapı.....	39
3.1.2. Buhara'nın Coğrafyası, İklimi ve Bitki Örtüsü.....	41
3.1.3. Eğlence Hayatı.....	43
3.1.3.1. Baç Geleneği.....	44
3.1.3.2. Müzik aletleri.....	45
3.1.4. Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri.....	46
3.2. Buhara'da Dini Hayat ve Yapılar.....	50
3.2.1. Nakşibendilik.....	50
3.2.2. Yahudiler.....	51
3.2.3. Medreseler.....	53
3.2.4. Camiler.....	55
3.3. Buhara'da Yönetim	56
3.3.1. Emir.....	56
3.3.2. Devlet Görevlileri.....	58
3.3.3. Elçi Karşılama Usulleri ve Saray Görevlileri.....	61
3.4. Ordu ve Teçhizat.....	62
3.4.1. Sarbazlar.....	64
3.4.2. Topçular.....	65
3.5. Ekonomik Hayat.....	66

3.5.1.Pazarlar.....	67
3.5.2.Kervansaraylar.....	68
3.5.3.Yerli Malları.....	69
3.5.4.İthal Ürünler.....	71
3.5.4.1. Rus Malları.....	72
3.5.4.2.İngiliz Malları.....	73
3.5.5.Köle Ticareti.....	74
3.6. Tarım.....	77
3.7. Sulama Kanalları.....	78
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	82
EKLER	87
Ek 1.	88
Ek 2.	89
Ek 3.	90
Ek 4.	90
Ek 5.	91
Ek 6.	92
Ek 7.	92
Ek 8.	93
Ek 9	93
Ek 10.	94
Ek 11.	95
ÖZGEÇMİŞ	96

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

°C: Santigrat derece

çev.: Çeviren

DİA.: Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

km² : Kilometrekare

MS: Milattan sonra

S: Sayı

s.: Sayfa

TDV: Türk Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

vb.: Ve benzeri

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Buhara, tarihin en eski dönemlerinden beri dünya tarihini etkileyen bir coğrafyada yani Türkistan'da yer alan önemli bir şehirdi. Aynı zamanda dünya ticaretinin bel kemiği olan kadim ipek yolunun bir parçası olan Buhara, jeopolitik konumu ile Türkistan'ın başkenti, Avrasya'nın kalbi olarak düşünülebilirdi. Bu kadar kıymetli bir şehrin emperyal hevesler uğruna hareket eden büyük güçlerin dikkatini çekmesi kaçınılmazdı. Tam da bu sebeple Buhara, sömürgecilik devrinde Büyük Oyun'un Asya kıtasındaki iki önemli oyuncusu olan Rusya ve İngiltere arasında bir çekişme alanı haline gelmişti.

Çarlık Rusya'nın doğuda ilerlemesi her ne kadar I. Petro'dan (1689-1725) daha önce belirlenmiş olsa da (Kolesnikov & Matveyeva, 2019, s. 9) Rusya, I. Petro devrinden itibaren sistemli bir şekilde doğuya dönmeye başlamıştı. Batıda ve güneyde umduğu gibi bir ilerleme sağlayamayan Çarlık rejimi, modern dünyaya açılmamış olan doğunun zenginliklerinden faydalanmayı umuyordu. Nitekim bu yönelmede doğuda yer alan ve eskiden çok güçlü olan hâkimiyetlerin artık zayıflamaya başlamasının da payı vardı. Çarlık Rusya, keşfedilmemiş bu coğrafyada kendi aralarında hâkimiyet mücadelesi yaşayan, birlik kuramayan, zayıflamış bir mirasla karşı karşıyaydı. I. Petro ile çağın yeniliklerini takip etmeye ve moderniteye ayak uydurmaya çalışan Çarlık Rusya için Türkistan iştah kabartıcıydı. Bu geniş coğrafya Çarlık Rusya'nın geleceğe yönelik ümitlerini besliyor sömürgecilik yarışında ham maddeye ulaşmasını kolaylaştırıyordu. O dönemde bu emelin karşısındaki güç ise batmayan güneş unvanıyla İngiltere'yd.

Korkunç İvan'ın 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı almasıyla başlayan Rusya'nın Türk topraklarına doğru ilerlemesi XVII. yüzyılda bir duraklama yaşamış, XVIII. yüzyılda ise Kazak dalasına doğru hızlanmıştı. Yüzyılın başlarında 1731'de Küçük Cüz ile daha sonra da Orta ve Büyük Cüz ile bir anlaşmaya varılmıştı. Ancak Türkistan'da kalıcı olmaya niyetlenen Rusya, Orenburg gibi bir bölgeyi elde ederek işgal için bir üs oluşturmuş oldu.¹ Bu süreçte Rusya kuzeyde Kazak Cüzlerini hâkimiyet altına almaya çalışırken güneyde Türkistan içlerinde Hanlıklar kendi aralarında mücadelelere devam ediyor ve yakınındaki düşmanı ciddiye almıyordu. Kazak ve Türkmen konargöçerler henüz Hanlıklar için Rusya'ya karşı kalkan görevi görüyorlardı (Roy, 2016, s. 60).

¹Roux'un Rusya'nın politikası ile ilgili olarak şu cümlesi 16.- 19. yy arası Rusya'nın sömürge politikasına çok uygun düşer. "Sürekli ayaklarının altında kayan bu topraklarda tutunabilmek için Ruslar, sömürgeler, yani kendilerine destek noktaları oluşturacak güçlü küçük şehirler kurmaya karar verirler. Tiouman 1586'da, Tobolsk 1587'de, Tara 1594'te kurulur"(Roux, 2001, s. 399).

Askeri olarak hareketin devam ettiği yıllarda Rus çarları, Türkistan'ı keşfetmeye de oldukça fazla önem veriyorlardı. Bu amaçla bölgeye seyyahların ilgisi artmıştı. Ancak kilometrelerce öteye, bilinmeyen bir coğrafyaya gitmek hem tehlikeli hem de çok masraflı bir işti. Rusya seyahatlerin düzenlenebilmesi için her türlü desteği vermeye hazırды. Öyle ki bunun için devlet hazinesinden bütçe ayrılıyordu. Ünlü seyyahlardan Prjevalskiy'in² seferi için bütün ekibin ücretleri iki yıl önceden altın para olarak ödenmişti. Ayrıca gidiş ve dönüş yol masrafları, eşyaların taşınma ücreti, bilimsel araştırmalarda kullanılacak araçlar, koleksiyon hazırlarken kullanılacak malzemeler, silahlar, ilaçlar ve fotoğraf makineleri gibi her ayrıntı düşünülmüş ve bunlar için de yeterli imkân sağlanmıştı. Her an tehlikeyle karşılaşabilecek olan seyyahları koruma görevi de Kozaklara veriliyordu. Rus Kozakları denilen bu insanlar için Prjevalskiy; cesur, disipline yatkın ve kaprissiz olmaları ile zor ve risk dolu yolculuklar için ideal olduklarını, ayrıca bunlardan iyi tercümanlar çıktığını düşünüyordu(Kolesnikov & Matveyeva, 2019, s. 15).

XIX. yüzyıla kadar bölgeye yüzlerce yabancı seyyah akın etmişti. Bunların çoğunluğunun Rus olduğunu gördüğümüz seyyahlar arasında ikinci sırayı İngiliz seyyahlar alıyordu. Bu seyyahlardan bazıları casusluk gerekçesiyle öldürülmüş, halefleri olan seyyahlara da bu konuda bir ibret olmuşlardı. Pek çok seyyah eserinde Arthur Conolly ve Charles Stoddart'ın Buhara Emir'i Nasrullah tarafından hapisane hücrelerinde işkence görüp, idam edilişleriyle alakalı korkunç hikâyeler anlatıyordu.

Bölgeye gelen Rus seyyahların özelliklerine gelince erken dönemlerde ticaret amacıyla geldiklerini gördüğümüz seyyahların zaman içinde askerlerden, diplomatlardan ve farklı meslek gruplarından oluştuğunu görürüz. Çarlık Rusya keşif çabalarını sistemli bir hale getirmiş hatta bu amacı yerine getirmeleri için devlet destekli kurumlar ve dernekler meydana getirmiştir. Bu kurumların başında Rusya İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti bulunuyordu. Rusya Bilimler Akademisi ve Savaş Bakanlığı da aktif olarak keşif faaliyetlerine destek oluyordu. Seyyahların arasında çoğunluğunu askerler oluşturmakla

²Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy asil bir ailenin çocuğu olarak 31 Mart 1839 yılında dünyaya geldi. Emekli bir asker olan babası Mihail Kuzmiç 42 yaşındayken vefat ettiğinde Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy 7 yaşındaydı. Eğitimini annesi Elena Alekseyevna Karetnikova'ya borçlu olan Prjevalskiy, 20 Ekim 1888 yılında tifoya yakalanıp vefat edene kadar Türkistan'a düzenlenen pek çok gezinin başında bulunmuştur. Bir asker olarak Tuğgeneralliğe kadar ulaşan bu ünlü Rus seyyah, ardında Türkistan'ın coğrafyası, kültürü ve tarihiyle alakalı pek çok eser bırakmıştır. Seyahat notlarını içeren eserlerinden biri *Tibet Seyahatnamesi* adıyla Ömer Cenap Eren tarafından 1990 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. N. M. Karataev, "Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy Perviy İssledovatel Prirodi Tsentralnoy Azii", Moskva-Leningrad, 1948.

beraber mühendisler, botanikçiler, istatistikçiler, coğrafyacılar, etnografyacılar, zoologlar, dil bilimciler gibi çeşitli alanlarda uzmanlar da keşif faaliyetlerine katılmışlardı.

Türkistan’da seyahatlere katılacak olan Rus subaylar özel bir eğitimden geçiriliyorlardı. XIX. yüzyılın ortalarında askeri okulların çoğu bu amaçla eğitim veriyordu. ÇokanValihanov, G. Potanin, N. Yadrinsev, L. Kornilov gibi isimler Türk lehçeleri ile Farsça, Moğolca ve Mançuca dillerini öğreten Sibiryas askeri lisesinde eğitim görmüşlerdi. Orenburg’daki askeri lise ise profesyonel askeri tercümanlar yetiştiriyordu. Bu lisenin Asya bölümünde doğunun tarihi ve kültürü, Kur’an ve dini kurallar ile ilgili eğitimler veriliyordu. Burada da Arapça, Farsça, Türkçe ve Tatarca gibi diller öğretiliyordu. Çar I. Nikolay’ın kararnamesi ile subayların, yerli yöneticilerin takdirine bırakılarak Kafkasya’daki yaygın dil ve lehçeleri öğrenmeleri zorunlu hale getirilmişti (Kolesnikov & Matveyeva, 2019, s. 20).

XIX. yüzyılda artık hızlı bir şekilde Türkistan’a işgal çağını yaşatan Çarlık Rusya, St. Petersburg’a Buhara Emirliği’nden gönderilen elçilik heyetine karşılık olarak Taşkent’teki Türkistan Genel Valiliği’nden Lev Feofiloviç Kostenko’nun da içinde bulunduğu Albay Nosoviç başkanlığında bir heyeti Buhara’ya göndermişti. Tezimizin konusunu ve ana kaynağını oluşturan ve diğer yabancı seyyahları da Kostenko’nun seyahatnamesine göre değerlendirdiğimiz bu kaynak, Kostenko’nun 1870 yılındaki seyahatinden izlenimlerini taşımaktadır.

Bu çalışmada ana dayanak noktası olan “Puteşestviye v BuharuRusskoyMissii v 1870 godu. sMarşrutom ot Taşkenta do Buharı” (1870’de Rus Heyetinde Buhara’ya Seyahat. Taşkent’ten Buhara’ya kadar) adlı seyahatname XIX. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Çalışmamız ana hatlarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısını esas almaktadır. Kostenko’nun seyahatnamesinin yanı sıra çalışmamızda yine XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen seyyahların seyahatnamelerinden de faydalanılmıştır. Aynı zamanda çeşitli araştırma eserleri ve yayınlanmış çalışmalar da tezimizin hazırlanmasında destekleyici olmuştur.

Çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümünden meydana gelmektedir. Çalışmanın sonundaki ekler kısmında ise Kostenko’nun eserinde yer verdiği güzergâh haritası ve bölge tarihine ışık tutacak döneme ait bazı resimler verilmiştir.

Çalışmamızın I. Bölümünde Çarlık Rusya işgali öncesi ve sonrasında Buhara'nın tarihi, coğrafyası, Hanlıkların kurucu unsuru olan Özbeklerin oluşumu, Buhara Hanlığı/Emirliği'nin ortaya çıkışı, hâkim olduğu süre içindeki hanedanlar ve son olarak Çarlık Rusya'nın işgaliyle Emirliğin sonu ile alakalı durumu incelenmiştir.

II. Bölümde ise öncelikle seyyahın hayatı ve eserleri daha sonrasında ise Lev Feofiloviç Kostenko'nun Buhara seyahati özelinde elçilik heyetinin güzergâhı, Kostenko'nun bulunduğu şehirleri tasviri, Elçiliğin Buhara'ya girişi ve Emir'in huzuruna kabulleri ile heyetin Kuşbeyi ve diğer yetkililerle görüşmeleri, son olarak heyetin amacına ulaşmış olarak Buhara'dan ayrılışları ile ilgili Kostenko'nun tasvirleri incelenmiştir.

III. Bölüm, Kostenko'ya göre Buhara Emirliği adını taşımaktadır. Kostenko'nun seyahatnamesi ışığında verdiği bilgileri diğer seyyahların verdiği bilgilerle karşılaştırdığımız ve tahlil ettiğimiz bölümdür. Bu bölümde Buhara'nın nüfusu, etnik yapısı, coğrafyası, iklimi, eğlence hayatı, karşılaşılan hastalıklar ve tedavi yöntemleri, dini hayat ve yapılar, yönetim anlayışı, askeri gücü, ekonomik hayatı, tarım ve sulama kanalları seyyahların verdiği bilgiler ekseninde incelenmiştir.

Çalışmamızda faydalanan diğer yabancı seyyahlar ve seyahatnameleri ise şunlardır;

H. Arminius Vambery: *Travels in Central Asia* adıyla ilk olarak 1864 yılında yayınlanan seyahatname Yahudi kökenli Macar dil bilimci Arminius Vambery tarafından kaleme alınmıştır. Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça gibi batı dillerinin yanı sıra ana dili olan Macarca ile Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dilleri de bilen Vambery, seyahatine derviş kılığına girerek 28 Mart 1863 yılında Tahran'dan başlayıp, bir yıl boyunca Türkistan'ı dolaştıktan sonra 1864 yılında Tahran'da tamamlamıştır.

Eserin bazı kısımlarının Türkçeye çevirisi daha önce Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim ve Gabriella Kalman ile Hüsnü Mengenli tarafından yapılmış ve Abdurrahman Samipaşazade'nin çevirisi *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* adıyla N. Ahmet Özalp'ın hazırladığı şekliyle yayınlanmıştır. Eserin tam metni ise son dönemlerde çeviri eserleriyle büyük bir boşluğu dolduran Resul Şahsi tarafından 2022 yılında *Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu* adıyla, eserin farklı nüshaları da dikkate alınarak yayınlanmıştır.

Vambery'nin Türkistan hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler bugün bile önemini korumaya devam etmektedir. Avrupa'da Türskitan'ın tanınması konusunda öncülerden biri olan Vambery'nin seyahatnamesini kendinden önce bölgeye gelen diğer seyyahlardan ayıran en önemli fark Vambery'nin onların ulaşamadığı bilgilere erişmesi olmuştur. Yabancılar kapalı olan bir coğrafyada bir Avrupalı olarak bu başarıyı ise derviş kılığına girip Sünni bir Müslüman gibi hareket ederek hacıların arasına karışıp Türkistan'a girmesiyle mümkün kılmıştır. Kimliğini gizleyerek kendisini Osmanlı'dan gelen bir derviş gibi gösteren Vambery, eserinde zaman zaman kendisinden şüphelenildiğini söylese de İslami bilgiler ve davranış şekilleri ile çoğu zaman etrafındaki şüphecilerin menfi düşüncelerini bertaraf etmiştir. Dolayısıyla pek çok seyyaha nasip olmayan bir şekilde Türkistan'ı gezmiş ve bölgede sosyal, siyasi, ekonomik, dini pek çok konuda bilgi toplamıştır. Avrupa bir bakıma Türkistan'ı tüm gerçekliğiyle onun eserinden tanımıştır.

Vambery'nin seyahatnamesi, Schuyler'in seyahatnamesi gibi Kostenko'nun Buhara'da bulunduğu 1870 yılına en yakın olan kaynaklardan biri olması dolayısıyla önem arz eder. Bu eserden Buhara'nın başlıca siyasi, sosyal, dini, kültürel, mimari, demografik ve ticari bahislerinde yararlandık.

EugeneSchuyler: *Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja I-II* adında Londra'da 1876 yılında 2 cilt halinde yayınlanan eserin tam metni dilimize Firdevs Çetin ve Halil Çetin tarafından *Türkistan Batı Türkistan Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları* adıyla kazandırılmıştır. Amerika'nın St. Petersburg konsolosu olarak bir diplomat olan Schuyler, New York Herald gazetesi muhabiri J. A. Mac Gahan ile birlikte Rusların Türkistan seferine (1873 Hive Seferi) katılmıştır. 23 Mart 1873'te St. Petersburg'dan yola çıkan Schuyler, Amerikan Coğrafya Topluluğu ile Rus İmparatorluk Coğrafya Topluluğunun da bir üyesiydi. Schuyler'in seyahati boyunca tuttuğu notlar, Türkistan'ın siyasi sosyal, ekonomik, kültürel, coğrafi pek çok alanıyla ilgili bilgileri gözler önüne seren bir kaynaktır. Her ne kadar Rus idari makamlarının izni ile Hive seferine katılarak gözlemler yapsa da bölgede mevcut olan siyasi durumu tarafsız bir biçimde yansıtmaya gayret etmiştir.

Türkistan Hanlıkları ile ilgili bilgiler veren Schuyler, Taşkent, Semerkand, Buhara, Hocend, Hokand, Issık Göl ve Kulca gibi önemli merkezlerde bulunmuş, buralardaki kültürel ve ekonomik hayat ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Buhara ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren Schuyler, o devrin Emir'den sonraki en güçlü kişisi olan Kuşbeyi ile de

tanışmış, kendi tabirine göre ondan *en iyi dostu olarak* ayrılmıştır. Buhara Emirliği hakkında verdiği bilgiler oldukça önemli olmuştur.

Kostenko'nun seyahat ettiği 1870 yılına en yakın tarihte Buhara'da bulunmuş olan Schuyler'in notları, Kostenko'nun dönem hakkında verdiği bilgileri teyit etmede önemli bir kaynak durumundadır. Hem bir Rus seyyah olmayışı hem de verdiği tarafsız bilgiler onun eserini değerli kılmaktadır. Eserde verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Schuyler, zaman zaman geçmişe dair öğrendiği olayları da aktarmıştır. Verdiği bu tarihi bilgiler o dönem Emirlik tahtında bulunan Emir Muzaffer'in faaliyetleri ve Şehr-i Sebz beyi ile olan husumeti³ ile alakadar olduğu kadar, Emir Muzaffer'in karakteri ve Buhara halkı tarafından nasıl görüldüğünü de yansıtır. Aynı zamanda Emir'in babası Emir Nasrullah, Buhara'nın tarihi yapıları, medreseleri, özellikle de pazarları hakkında önemli bilgileri gözler önüne serer. Bulunduğu süre içinde köle ticaretine de şahit olan Schuyler, bir köle için pazarlık dahi yapmıştır.

Edmond O'Donovan: *The Merv Oasis* adıyla I. ve II. cilt halinde 1883 yılında İngilizce olarak New York'ta yayınlanan eser İrlanda kökenli İngiliz savaş muhabiri Edmond O'Donovan'ın Merv vahası hakkındaki bilgilerini içerir. Seyyahın 1879-1881 arasında gerçekleştirdiği seyahatinin notlarını içeren bu eser daha çok Türkmenler ile ilgili bilgi veren bir kaynaktır ve Türkçeye henüz yalnızca Resul Şahsi tarafından 2021 yılında II. cildi çevrilmiştir. Birinci ciltte Hazar denizi, Bakü, Krasnavodsk, Astarabad, Gümüştepe gibi bölgelerle ve Yomut Türkmenleriyle ilgili bilgi vermiştir. İkinci cildinde Teke Türkmenleri arasında kaldığı beş aylık sürede yaşadıklarını anlatan seyyah, Türkmenlerin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgiler verir. Biz çalışmamızda bu eserden Buhara'daki köle pazarlarına köle tedariki yapan Türkmenler ve köle ticareti bağlamında yararlandık.

Pierre Gabriel Edouard Bonvalot: *Eski Yurt* adıyla Türkçeye kazandırılmış bu eser, Fransız seyyah ve siyasetçi Bonvalot tarafından kaleme alınmıştır. 1882 yılında Moskova'dan başladığı ve Hindistan'da sonlandığı seyahatinin notlarını içeren eserde Semipalatinsk, Taşkent, Semerkand, Karşı, Hive hakkında bilgiler mevcuttur. Seyahatinin bir bölümü Türkmenler eşliğinde gerçekleşen Bonvalot, Türkmenler ile alakalı, onların

³Şehr-i Sebz yöneticileri Mangıtlara düşman olan Keneges (Keningez) kabilesine mensuptular. Bu sebeple Buhara'daki hanedana karşı olan gruplara destek sağlıyor ve onlara Şehr-i Sebz topraklarında yer veriyorlardı (İvanov, 2020, s. 92). Schuyler'in Şehr-i Sebz'de Kenegeslerden Cura Bey ile Buhara Emirleri arasında olan husumetiyle ilgili bkz. (Schuyler, 2007, s. 84-86).

ekonomik durumu ve kervanlara yaptıkları baskınlar hakkında bilgiler verir. Eserinde Türkistan'daki sosyal hayat, gelenekler ve ekonomik hayatla ilgili ayrıntılar da mevcuttur. İlk olarak 1884 yılında *En Asie Centrale De Moscou en Bactriane* adıyla Fransızca olarak Paris'te, bir harita ve gravürler ile yayınlanan eser, Bonvalot'un arkadaşı Capus ile yaptığı yolculuğun notlarından oluşur. Eser ülkemizde Reşat Uzman tarafından çevrilmiş ve bu çeviride harita ve gravürler yer almamıştır. Bonvalot, seyahati sırasında Buhara'da bulunmamıştır. Biz söz konusu eserden köle ticareti ve Türkmenler bahsinde faydalandık.

George Dobson: Özgün adı *Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes of a Journey From St. Petersburg to Samarkand*, 1890 olan bu eser adından da anlaşılacağı gibi Dobson'un 1890 yılında Semerkand'a gitmek üzere St. Petersburg'dan başlayan tren yolculuğu notlarından meydana gelir. Dobson'un bu seyahatteki amacı Rusların 1888 yılının baharındaki St. Petersburg ile Semerkand arasındaki demiryolunun açılışına katılmaktır.

Seyahati süresince Göktepe, Merv, Semerkand ve Buhara gibi merkezlerde bulunma şansı edinen Dobson, özellikle Buhara ile ilgili detaylı ve önemli bilgiler vermiştir. Rusların buradaki siyaseti ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler bulabildiğimiz bu eserde Emirlik yönetiminin icraatları ve Rusların konumu ile alakalı ayrıntılara yer verilmiş, aynı zamanda İslami tutuculuk ve bulunan yapılar hakkında da detaylar sunulmuştur. Dobson'a göre Buhara bütün orijinalliği, pisliği ve görkemi ile görülmek isteniyorsa Rusların buradaki ilişkileri daha sıkı hale gelmeden acele edilmeliydi. Pek çok konuda faydalandığımız bu eserde seyyahın özellikle Buhara'daki hastalıkların tedavi yöntemleri bahsinde verdiği bilgiler oldukça dikkate değerdi. Bu eser yine Resul Şahsi tarafından *Türkistan'ın Kalbine Örülen Ağlar St. Petersburg'dan Semerkand'a Trenle Seyahat Notları* adıyla 2021 yılında Türkçeye kazandırılmıştır.

Sir Robert John Kennedy: *A Journey in Khorassan and Central Asia* adıyla 1890 yılında Londra'da yayınlanan eser, yazarın 1890 yılının Mart ve Nisan aylarında yaptığı kısa seyahatinin notlarını içerir. Eserin birinci bölümü Tahran ve Meşhed, ikinci bölümü Transkafkasya ve Türkistan, üçüncü bölümü ise Hazar ve Mazenderan adını taşır. Tahran'daki İngiliz elçiliğinde çalışan seyyah yolculuğa karısı Bertha ile çıkmıştır. Seyyah önce İngiltere'nin 1884-1893 yılları arasındaki Rusya Büyükelçisi olan Sir Robert Morier'den seyahat için izin almış ve Rusların demiryolu hattıyla seyahat etmek istemişse de izin verilmediğinden at üstünde seyahatine başlamıştır. Bir İngiliz olarak Rusya'nın

faaliyetleri ve ilerleyişi hakkında da bilgiler veren Kennedy, yolculuğuna daha sonra demiryoluyla devam etmiş, Merv, Semerkand ve Buhara'ya doğru yol almıştır.

Eserin sonunda Rus Orta Asya'sı ve Transkafkasya Demiryolu hattını gösteren bir de harita mevcuttur. Eser bölgedeki Rus-İngiliz mücadelesini gösteren kaynaklardan biridir. Seyyahın eserin başlarında İngiltere'nin, Hindistan'ın İran-Afgan sınırında General MacLean adında bir ajanı olduğunu ve bu kişinin görevinin Hazar'da Rus ilerleyişini izlemek ve İngiltere'ye rapor etmek olduğunu belirtmesi, İngiltere'nin Rus ilerleyişi karşısındaki endişelerini göstermesi bakımından önemlidir. Biz söz konusu eserden özellikle Buhara'daki ticari hayat bahsinde yararlandık.

Jules Joseph Leclercq: Özgün adı *Du Caucase Aux Monts Allai (1890), Transcaspie-Boukharie-Ferganah* olan eser ülkemizde *Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya 1890 Trans Kafkasya - Buhara- Fergana - Tanrı Dağları* adıyla 2015 yılında Hakan Birsnel tarafından çevrilerek yayınlanmıştır.

Belçikalı asker, hukukçu ve coğrafyacı olan Leclercq, aynı zamanda Belçika Kraliyet Coğrafya Araştırmaları Topluluğu'nun kurucusu ve ilk başkanıdır. Sömürgecilik yarışına Belçika'nın da katılabilmesi için Asya, Afrika, Kuzey Avrupa ve Amerika kıtalarına seyahatler düzenlenmesine öncülük etmiştir. Seyahatine Kafkaslardan başlayarak, Hazar kıyılarına varan, oradan vapurla geçtikten sonra Tiflis'ten Transkafkasya demiryolu aracılığıyla Türkistan'a ulaşan seyyah, bu demiryolu ve yolculuk hakkında bilgiler vermiş, aynı zamanda Rus General Annenkov'un demiryolu hattı için ne kadar çabaladığını belirtmiştir. Buhara'nın şehir silueti ve sosyal hayatı, giyim kuşamı, medrese ve camileri gibi çeşitli konularda bilgi verdiği eserinden çoğunlukla Buhara pazarları ve Buhara ordusundaki Rus etkisi bahislerinde yararlandık. Bu eser Buhara'nın tarihi yapıları hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Emir Muzaffer'in oğlu olan o devirdeki Emir SeyidAhad'ın Rus desteği sonucunda tahta oturmasıyla alakalı malumatlar da verir. Rusların Emir değişimlerinde saygılı tavır takındıkları ve karışmadıklarıyla alakalı yorum yapan seyyahın aynı zamanda Seyid Ahad'ın gençken St. Petersburg'da Rus eğitiminden geçtiğini belirtmesi ise oldukça manidardır.

Muhammed Zahir Bigi: 1870-1902 yılları arasında yaşamış olan Tatar edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Bigi, 11 Haziran 1893'te Buhara'yı ziyaret etmek için Rostov şehrinden yola çıkmış ve Buhara'ya varmıştır. *Maveraünnehir'de Seyahat* adındaki

eseri kendisinin öldürülmesinden sonra 1908 yılında kardeşi Musa Carullah Bigi tarafından neşredilmiştir. Türkiye’de ise bu eser Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine Ahmet Kanlıdere tarafından aktarılmıştır. Kanlıdere, ilk olarak 2005 yılında Latin harflerine aktardığı eseri, ikinci olarak 2021 yılında yazarın tüm eserleri ile birlikte *Doğu ve Batı Arasında Bir Tatar Mollası: Zahir Bigi’nin Hayatı, Romanları ve Seyahatnamesi* adıyla yayınlamıştır.

Bigi, zaman zaman Buhara Emirliği ile Rusya ve Avrupa modern dünyası arasında karşılaştırmalar yaptığı eserinde özellikle Buhara’nın dini hayatı ile ilgili yaşadığı hayal kırıklıklarını eserine yansıtmıştır. Tatarların dini ve fenni ilimlerde ilerlemesine karşın Buhara gibi medreseleriyle ünlü İslami bilimlerin başkenti sayılan bir şehirdeki köhneleşme onu oldukça şaşırtmıştır. Aynı zamanda Buhara’da matbaanın dahi bulunmaması ve buna izin dahi verilmediğini duyması ona üzüntü vermiştir. Zahir Bigi, Buhara âlimlerinin derin bir bilgisizlik ve yobazlık içinde olduğunu fark etmiş ve Buhara’nın ünlü medreselerindeki mollaların her şeyden bihaber oluşları karşısında şaşkınlık yaşamıştır. Eserinde Buhara’nın yönetimi, medreselerindeki eğitim sistemi ve özellikle okutulan dersler ile tarihi yapıları hakkında bilgiler vermiştir. Bigi’nin seyahatnamesi, her ne kadar eğitim ve dünya görüşü olarak Buhara hakkında eleştirilerde bulunmuş olsa da Avrupalı ya da Rus birinin gözüyle yazılmadığı için bizim açımızdan önemlidir. Bir Müslüman olması sebebiyle de Buhara hakkındaki görüşleri kıymete değerdir. Çünkü o dönemde dahi İslami eğitimin zirvesi olarak görülmeye devam edilen Buhara hakkında, Müslüman bir âlim olan Bigi’nin gözlemleri, Buhara’daki medreselerin durumunu tarafsız olarak yansıtmaktadır. Biz çalışmamızda bu eserden çoğunlukla dini hayat ve medreselerle ilgili bahislerde faydalandık.

AnetteMeakin: Eserinin adı *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*’dir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla Türkistan’ı 1896 ile 1902 yıllarında iki kez ziyaret etmiştir. Türkistan tarihinde sayılarının az olduğunu gördüğümüz bu kadın seyyah, yalnızca kişisel gözlem yapmak ve bölgeye duyduğu merak sebebiyle bu seyahatleri gerçekleştirmiştir. Eserini 1903 yılında Londra’da yayınlayan AnetteMeakin, kadın olduğu için erkek seyyahların giremediği yerlere girebilmiş ve erkek dünyasına yasak olan Müslüman Türkistan kadınının yaşayışına şahit olma imkânı edinmiştir. Diğer seyyahlarda pek fazla yer bulmayan kadınların sosyal durumu, evlilikleri, eğitimleri, hamamlar, yemek kültürü hakkında olduğu kadar, bölgenin etnik yapısı, tarihi, ekonomisi, tarımsal ürünleri,

ipek böcekçiliği, eğlenceler gibi pek çok konuda da bilgi bulunabilecek bir eserdir. Bu kapsamlı eser henüz Türkçeye çevrilmemiştir.

Ole Olufsen: Danimarkalı subay ve coğrafyacı Olufsen, Buhara ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birini hazırlayan seyyahtır. Danimarka Kraliyet Coğrafya Derneği'nin sekreteri ve Danimarka'nın birinci ve ikinci Pamir seferlerinin komutanıdır. Faydalandığımız eseri 1911 yılında yayınlanmıştır ve *The Emir of Bokhara and his Country Journeys and studies in Bokhara* adını taşır. Bu kıymetli eserde bir Buhara haritası ile Buhara tarihine, kültürüne, eğitim hayatına, dini hayatına ve sosyal hayatına ışık tutan pek çok çizim de bulunur. Bu da eserin kıymetini artıran unsurlardan biridir.

Eser, Olufsen'in, 1896-1897 ve 1898-1899 yıllarında gerçekleştirdiği seyahatlerinde topladığı verilerin notlarını içerir. Kendisinin çok kapsamlı bir çalışma olduğu iddiasında olmadan bazı boşlukları doldurmasını umarak hazırladığı bu eser, Buhara Emirliği'nin bilhassa sosyo- kültürel hayatına, toplumsal düzenine, Buhara'nın demografik yapısına dair çok detaylı bilgiler içeren, bugün bile Buhara ile ilgili temel eserlerden biri olma özelliğini taşıyan çok kapsamlı bir eserdir. Eser, XIX. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru yazılmış olsa da dönemin hususiyetlerini anlamamıza yardımcı olan tafsilatlı bir kaynak olma özelliğini korumuştur. Bu hacimli eserde seyyah verilerini 17 bölüm halinde sunmuş ve bu bölümler konularına göre ayrılmıştır. Buhara'nın coğrafi özellikleri, iklimi, tarımı, hayvanları, etnografik ve demografik yapısı, yapıları ve evleri, yolları, dini hayatı, camileri ve medreseleri, mezarları, eğlence hayatı, hastalıkları ve afyon bağımlılıkları, kıyafetleri, bahçeleri, şehirleri ve yönetimi ile ilgili önemli bilgiler içerir. Eser henüz Türkçeye kazandırılmamıştır.

Ülkemizde son dönemlerde Buhara Hanlığı/Emirliği ile alakalı, yukarıda saydığımız kaynaklar ve farklı seyahatnamelerin de incelenmesiyle hazırlanmış çalışmaların bazıları ise şunlardır;

- Seda Yılmaz Vurgun'un hazırladığı "XIX. yüzyılda seyahatnamelerin ışığı altında Buhara Emirliği (Hanlığı)" adındaki doktora tezi.
- Semanur Oğuz'un hazırladığı "Rus Seyyah N. V. Hanikov'a göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)" adlı yüksek lisans tezi.
- Emre Kaser'in yüksek lisans tezi olan "E.K. Meyendorf ve eserinin Buhara Hanlığı açısından değerlendirilmesi"
- Sümeysa Ünal tarafından hazırlanan "Petr Ivanoviç Demezov'un buhara hanlığı hakkındaki raporu (Tercüme-tahlil)" adlı yüksek lisans tezi.

- Ayse Erdoğan'ın hazırladığı “İngiliz kaynakları ve seyahatnamelere göre XIX. yüzyılda Türkistan (Orta Asya) şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) sosyal, kültürel ve ekonomik durumu”adlı yüksek lisans tezi.
- Kürşad Köse tarafından 2017’de hazırlanan “İngiliz seyyah Alexander Burnes'e göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığı” adlı yüksek lisans tezi
- Erdiñ Aydın'ın 2021 yılında hazırladığı yüksek lisans tezi olan “İvan Viktoroviç (Jan) Vitkeviç'in Buhara Hanlığı hakkındaki raporu (Tercüme-Tahlil)”
- Tülay Uçak'ın “Kaptan Grover'ın The BokharaVictims adlı eserinin Türkçe'ye çevrilmesi ve değerlendirilmesi” adındaki 2016’da hazırlanan yüksek lisans tezi.
- Kevser Arısüt'ün 2019 yılına ait yüksek lisans tezi, “Burnaşev'in Notlarıyla Yunus Hoca Döneminde Taşkent”.

I. BÖLÜM

1. ÇARLIK RUSYA İŞGALİ ÖNCESİ VE SONRASINDA BUHARA

1.1. Buhara'nın Tarihi ve Coğrafyası

Coğrafi olarak doğusunda Pamir, Râşt ve Hint arazisi yer alan, batısında Taraz'dan başlayarak Farab, Semerkand ve Buhara'dan Harezm'e kadar uzananMaveraünnehir(Şeşen, 1998, s. 207) adı verilen bölgede bulunan Buhara şehri tarihi boyunca pek çok kavime ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir.

Buhara'nın adıyla ilgili olarak kaynaklarda *Bumeckes*(Şeşen, 1998, s. 220), *Numicket*, *Bûmisket*, isimlerine tesadüf edildiği gibi bazı Arapça kaynaklarda da Medînetü's-Sufriyye, Şâristân-ı Rûyîn (Tunç şehir), Şehr-i Bâzârgânân gibi isimlerle de karşılaşılır. Bazı hadis kaynaklarında ise Buhara kastedilerek Fâhire adının kullanıldığı görülür (en-Narşahi, 2013, s. 34-35).

Asya'da IV. ve X. yüzyıllarda Soğd hâkimiyetinin yaşandığı devirlerden itibaren iskân edilmiş bir şehir olan Buhara, Soğd kökenli Buksarak ya da Vihara isimleri ile de anılmıştır. VII. yüzyılda Arap orduları tarafından fethedilip daha sonraki yıllarda Samanilerin hâkimiyetine girdikten sonra İslam dünyasında Arapça öğrenimi ve Farsça edebiyatının geliştiği bir merkez haline gelmiştir(Zarcone, 2010, s. 6).

Buhara 674 senesinde Emeviler döneminde Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından fethedilmiştir. Ancak şehrin o zamanki hâkimi olan Bîdûn Hatun yıllık vergi vermeyi kabul etmiş ve şehir tamamıyla İslam devletinin hâkimiyetine girmemişti. Zaman içerisinde el değiştirmelerin yaşandığı şehir Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından tamamen ele geçirilmiş ve burada bir garnizon kurulmuştu. Emeviler ve Abbasilerin ilk yıllarında Buhara yerli hükümdarlar ve Horasan valiliğinin bir emiri tarafından yönetilmişti. İlerleyen yıllarda şehir Samanilerin Semerkand hâkimi Nasr. Ahmed'e halk ve ulema tarafından 874 yılında teslim edildi. Bundan sonra şehir 999 yılına kadar Samani

hâkimiyetinde kalmış ve şimdiye kadarki en parlak devrini yaşamıştı (Şeşen, 1992, s. 363-364).

Horasan ve Maveraünnehir’de Buhara kadar kalabalık bir şehir olmadığını belirten Arap kaynaklarında şehrin yedi kapısı bulunduğu ve bunların Şehir, Nur, Hafra, Demir, Kuhendiz, Muhr (BenûEsed) ve BenûSa’d kapısı oldukları aktarılır. Kuhendiz’in ise iki kapısı vardır. Bunlar Rigistan ve Cami kapısıdır (Şeşen, 1998, s. 220).

Buhara’nın da içinde bulunduğu coğrafya İslam fetihlerinden sonraki dönemde artık Türkistan olarak anılmaya başlamıştır. Günümüzde Orta Asya terimi kullanılsa da bu tabir daha çok yabancı kaynaklarda bölgeyi tanımlamak adına kullanılmıştır. Tarihi olarak bu bölgeye Türkistan demek daha doğru olacaktır. Buhara’nın da içinde bulunduğu Türkistan Doğu ve Batı Türkistan olarak iki bölüme ayrılır. Coğrafi olarak bugün Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan gibi SSCB sonrası bağımsızlığını kazanan devletleri ve günümüzde hala Çin işgali altında bulunan Doğu Türkistan bölgesini içine alan toplamda 5.340.066 km² olan geniş toprakların adıdır. Tarihin en eski ve köklü milletlerine ev sahipliği yapan bu coğrafya Türklere ana yurtluk yapmış ve tarih boyunca da milletlerin mücadele sahası olmuştur. Coğrafi açıdan bakıldığında batıda Hazar denizi ve Ural dağlarının güney kesiminden başlayan, doğuda Altay dağlarını ve Doğu Türkistan’ı içine alan, güneyden Hindikuş dağlarına kadar uzanan, kuzeyde ise Kazak bozkırlarını da içine alarak Cuncarya Sibiry bozkırlarına kadar uzanan Türkistan coğrafyası, genel olarak uçsuz bucaksız bozkırlardan ve dağ silsilelerinden oluşmaktadır. Sahip olduğu bozkırlar Türklerin ana geçim kaynağı olan hayvancılık için oldukça elverişli imkânlarla sahip olmuştur. Aynı zamanda Çin’den başlayıp Türkistan’ı doğu-batı ekseninde kat eden tarihi İpek yolu yüzyıllarca ticari, kültürel ve ekonomik özelliğini koruyarak bölgedeki siyasi güçler muvazenesini etkilemiştir(Togan, 1981, s. 1). Buhara, yüzyıllarca tarihi ipek yolunun geçtiği ticari bir kavşak görevi görmüş bu da şehrin kültürel, ticari, demografik, mimari silüetinin oluşmasını sağlamıştır.

Türkistan tarihine bakıldığında bölgenin siyasi açıdan çok fazla karışıklık dönemi geçirdiğini görürüz. Selçuklu Devleti’nin Anadolu yönüne doğru ilerlemesinden sonraki yıllarda bölge Moğol istilas ile karşı karşıya kalmış ve Moğolların yarattığı tahribatın etkisiyle gelişme gösterememiştir. Moğolların ardılları olarak kurulan Çağatay Hanlığı döneminde de Türkistan halkı zorluk çekmiş nihayet Çağataylılardan sonra kurulan Timur İmparatorluğu döneminde bölge siyasi, ekonomik mimari, edebiyat ve bilim açısından

gelişme göstermeye başlamıştır. Timur Devleti devrinde ekonomik açıdan da iyi bir dönem yaşayan halk çok geçmeden yeni bir egemenliğin altına girmiştir. Türkistan'a gelen Özbekler Timurileri ortadan kaldırmış ve yerine Türkistan'ın orta ve güney kesiminde Rus istilasına kadar bölgede hâkim olacak olan Özbek hanlıkları teşkil edilmiş, Özbekler tarafından 1500 yılında Buhara, 1511 yılında Hive ve 1700'de ise Hokand Hanlığı kurulmuştur(Saray, 2017, s. 1).

1.2. Özbeklerin Oluşumu ve Buhara Emirliği/Hanlığı Tarihi

Timur devletinin sahip olduğu topraklar üzerinde onların siyasi ardılları olarak 16. yüzyılda ortaya çıkan Özbek hâkimiyeti son Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara (1438-1506) iç karışıklarla zor bir dönemden geçen devletini düzene kavuşturmaya çalışırken bir yandan da Şibani Özbekleri ile de büyük bir mücadele veriyordu. XVI.yüzyılda Timurlular için son devir oldu. Özbekler asrın başlarında Harezm ve Maverâünnehir'i ele geçirmiş, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı alarak Timurlu devletine tamamen son vermişlerdi(Aka, 2019, s. 120-121).

Özbek ulusu Cengiz'in en büyük oğlu olan Cuci'nin, Şiban Han adındaki oğlundan geliyordu. Şibanlılar sülalesi Cuci'nin neslinden gelen dört sülaleden biriydi. Şiban Han'ın torunlarından KülügMing Timur, Cuci'nin oğlu Batu'nun beşinci göbekten torunu Özbek Han'a hizmet etmiş ve kendisinden sonrakilere Özbek adını kazandırmıştı. Özbek kabileleri arasında birlik sağlayan ve Timurlularla mücadeleye girişen Barak Han'dı. Ancak Özbeklerin tarih sahnesinde güçlü birer devlet olarak ortaya çıkmasını sağlayacak olan kişi Ebu'l Hayır Han olmuştur (Alpargu, 2002, s. 557).

Özbeklerin bağımsız olarak ortaya çıkmalarını sağlayan İbrahim Ayba'nın torunu Ebu'l Hayır Han, 1428 yılında Özbek Han'ı olarak ilan edildi. Bu tarihten sonraki 19 yıl içinde Sıgnak'tan Özkent'e kadar bütün şehirleri ele geçirip Sıgnak'ı başkenti yaptı (Alpargu, 2007, s. 119).

Ebu'l Hayır Han, sahip olduğu kuvveti 1456 yılında Sıgnak'ta Kalmuklarla yaptığı savaşta mağlup olunca kaybetmeye başladı. Bu tarihten sonra iç çekişmeler baş göstermeye başladı ve Özbek kabileleri ayrılıp gitmeye başladılar(Hayit, 1995, s. 7). Ebu'l Hayır Han 1468 yılında Şah İsmail ile yaptığı savaşta öldürüldüğünde Buhara ve Semerkand kısa

süreliliğine Sultan Babür'ün eline geçti. Özbekler Türkistan'da üstünlüğü Şibani'nin yeğeni Ubeydullah Sultan Babür'ü yendiğinde tekrar kazanabildi (Bartold V. V., 2020, s. 85).

1468'de vefat eden Ebu'l Hayır Han'dan sonra oğlu Şeyh Haydar, Özbeklerin Han'ı oldu. Devlet yönetme kabiliyeti olmayan Şeyh Haydar'a karşı Deşt-i Kıpçak'ta karışıklık çıkmış ve Şeyh Haydar öldürülmüştü. Hanını kaybeden Özbekler iktidar boşluğunda dağılmaya başlamış ve yakın gelecekte ortaya çıkacak olan Hanlıkların nüvelerini oluşturmuşlardır (Alpargu, 2002, s. 558).

1.2.1. Şibaniler Hanedanı

Özbeklerin siyasi olarak teşkilatlanmasında ve yerleşik hayata geçmelerinde büyük bir rolü olan Ebu'l Hayır Han, 1468 yılında öldükten sonra onun Astrahan'daki yeğeni Muhammed Şeybani, Buhara'ya giderek Timurlu Ahmed Mirza Abd'ül -Ali Tarhan'ın himayesine girmişti. 1490 yılında Yassa şehri hükümdarı olan Muhammed Şeybani, Timurlulara karşı savaştı ve 1500 yılında Semerkand'ı ele geçirdi. Bu başarıların devamı 1507'de Herat'ı ele geçirmesiyle geldi. Burada "Zamanın İmamı ve Rahman olan Allah'ın halifesi" olarak ilan edildi. Yenilgiyi 1510'da Safevi hükümdarı I. Şah İsmail'e karşı vermiş olduğu mücadelede Merv'de tattı. Muhammed Şeybani bu savaş sırasında öldü (Hayit, 1995, s. 8-9).

Buhara Özbek Hanlığı'nın kurucusu olan Muhammed Şibani Han, Türkistan'ın siyasi ortamını çok iyi tahlil etmiş ve Timurluların zafiyeti ve zayıflığından faydalanarak bölgede güç kazanmıştı. Kumandanlık vasfına sahip Muhammed Şibani Han, aynı zamanda çok cesur ve iyi bir politikacıydı. Kimi zaman anlaşmalarına uymadığı ya da fırsatını bulunca anlaştığı kişilerin zararına hareket ettiğinden, Timurlu tarihçiler onu menfaatlerine uygun hareket eden biri olarak tarif etmişlerdi. Uyguladığı fetih politikası ile Özbeklerin siyasi bir güç olarak ortaya çıkmalarına ve gelişimine ivme kazandıran Muhammed Şibani Han, hem Timurlularla mücadele ederek onların topraklarını ele geçirmiş, hem de Özbekleri İran'a yapılacak yağmalara teşvik ederek, İran'daki Safevilerle mücadele etmiştir (Alpargu, 2002, s. 560).

Muhammed Şibani Han öldükten sonra önünde direnecek bir güç olmayan Safevi Şah İsmail, 1511 yılında ordusuyla Amu Derya'nın ötesine geçmişti. Buna karşılık Özbekler Şah İsmail'e boyun eğdiklerini belirterek Maverünnehir'e girmemesini istediler.

Bunun sonucunda anlaşmaya varıldı ve Amu Derya'nın sol tarafındaki yerler Safevilerin eline geçti. Ayrıca Babürlüler de Özbeklere saldırmaya devam ediyordu. 1510 yılının sonlarında Özbek Hanlığı'nın başına Muhammed Şibani Han'ın amcası Süyünç Hoca geçmişti. Süyünç Hoca Hamza ve Mehdi sultanlara Hisar'ı, Ubeydullah Sultan'a Buhara'yı Timur Sultan'a Keş ve Amu Derya'ya kadar olan bölgeyi, Cani Bek Sultan'a da Fergana'yı vermişti. Özbekler arasında birlik sağlanamayınca aynı yıl Köçkuncü Han, Özbek hanı seçildi. Bu dönemde askeri faaliyetleriyle parlayan Ubeydullah Han, Safevilerin desteğini alan Babür'ün Özbeklere saldırısına karşılık vermeye başlamış ve 1511-12 yılında büyük bir mücadele vererek düşmanı püskürtmüştü. Bu savaş sonrasında daha önce de belirttiğimiz üzere Babür'e karşı Türkistan'da Özbek üstünlüğü sağlanmış oldu (Alpargu, 2002, s. 561).

Askeri alanlardaki başarısıyla fark edilen Buhara hâkimi Ubeydullah Han, Özbek Hanı Köçkuncü Han'ın hâkimiyeti altındaydı. Onun Özbek Hanlığı tahtına oturması Köçkuncü Han'ın oğlunun Han olmasından sonra gerçekleşmiştir. Köçkuncü Han'ın oğlu Ebu Said Han 1530'da Özbek Han'ı olmuş ve üç yıl sonra 1533'de Şeybak Han'ın kardeşi Ubeydullah Han, Buhara tahtında yerini almıştır. Onun devrinde Buhara, devletin merkezi oldu. Siyasi olarak devlet idaresinde gelişmeler yaşanan bu dönemde Kanuni Sultan Süleyman'a elçi dahi gönderildi. 1539 yılına kadar süren hanlığından sonra Köçkuncü Han'ın oğlu I. Abdullah Han'ın bir yıl süren Hanlığı başlamış ve onun döneminden sonra Özbekler arasında iç karışıklıklar baş göstermiştir (Türkoğlu, 2010, s. 46).

1550 yılında Nevruz Ahmed Han öldükten sonra Özbekler üzerinde hâkimiyet sağlayan II. Abdullah Han'ın iktidarı sırasında, istikrarsızlıkla geçen uzun dönemin ardından Şibani Özbekleri tekrar toparlanmaya başlamıştır. Onun devri Muhammed Şibani Han'ın zamanındaki toprakları tekrar ele geçirmek üzerine kurulu olmuştur. Merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan II. Abdullah Han⁴ vilayetlerdeki beylerin kendi başına hareket etmelerine müsaade etmemiştir. Bir yandan Hanlığı eski gücüne ve sınırlarına kavuşturmaya gayret ederken bir yandan da Nevruz Hoca Ahmed'in oğullarıyla uğraşmıştır. Onun hanlığı döneminde merkezi otorite sağlanmış, mali, idari, zirai ve sosyal açılardan yenilikler yapılmıştır. II. Abdullah Han, 1589 yılında vefat etmiştir.⁵ Onun

⁴ Nakşibendi tarikatının etkisinde kalan II. Abdullah Han, Ubeydullah Han, Abdülaziz Han siyasi anlamda bu dini tarikatla sıkı ilişkiler kurmuştur (Alpargu, 2007, s. 120).

⁵“Abdullah Horasan'ı ve Harezmi'yi fethetmiş, bozkırın iç bölgelerine kadar sefer düzenlemiş ve Uluğ bey'i örnek alarak Cilanutav boğazında, yaptığı bu seferi hakkında bir kitabe bırakmıştır. Halk hafızasında,

ölümünden sonra oğlu Abdülmümin, Özbek Hanlığı'nın başına geçmiş ancak o babası gibi bir politika yürütememiş, davranışlarının sertliğinden rahatsız olan beyler tarafından kısa süre sonra öldürülmüştür. Onun ölümüyle birlikte Özbek Hanlığı'nın başına Astrahan'dan gelen Canoğullarından Din Muhammed Sultan Han, onun öldürülmesiyle de Baki Muhammed, Özbek Han'ı seçildi (Alpargu, 2002, s. 564). Bu şekilde Şibaniler sülalesi yerine Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar hanedanı hüküm sürmeye başlamıştır.

1.2.2. Astrahanlılar Hanedanı

Canoğulları olarak da bilinen bu hanedan adını, Baki Muhammed Han'ın babası olan Can Muhammed'den alır. Geldikleri yer olan Astrahan (Hacı Tarhan) şehrinden dolayı da Astrahanlılar olarak anılırlardı. Astrahan'ın 1556'da Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile Astrahan hükümdarı olan Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed, Harezm üzerinden Buhara'ya kaçmıştı. Can Muhammed, II. Abdullah Han'ın kardeşi Zehra ile evlenerek Şibanilerle akrabalık tesis etmişti. Can Muhammed, kayınbiraderi II. Abdullah Han'ın 1598'de ölümünden sonra, babasının yerine Özbek tahtına geçen Abdülmümin devrinde, merkezi otorite için bir tehdit olarak görülüp yeni Han tarafından hapsedilmişti. Abdülmümin'in Taşkent'ten dönerken öldürülmesi ile dağılmaya başlayan Şeybanilerden Pir Muhammed Belh'te, Abdülemin de Buhara'da, Hanlık topraklarını idare etmeye devam etmişti. Bu zor dönemde gücünü kaybeden Şeybaniler yerine hâkimiyet Can Muhammed ve oğullarının eline geçti. Özbek Hanlığı bu süreçte Safevi Şahı I. Abbas'ın ve Kazakların saldırılarına uğradı (Özaydın, 1993, s. 154).

1605'te Baki Muhammed Han'ın ölümüyle kardeşi Vali Muhammed, Han olarak tahta oturmuş (1605-1611) ancak kısa süre sonra emirlerin muhalefetiyle Safevi hükümdarı I. Şah Abbas'a sığındı. Onun yerine Özbekler, İmam Kulu Han'ı Özbek tahtına oturtular. O han olur olmaz Kazak, Karakalpak ve Kalmuk saldırıları ile karşı karşıya kaldı. Dönemi siyasi istikrarsızlık ve askeri mücadelelerle geçse de İmam Kulu Han, büyük ölçüde hanlıkta düzeni sağlamış ve merkezi otoriteyi hâkim kılmıştı. Kendisinden sonra tahta geçen kardeşi Nadir Muhammed Han 1642 ve 1645 yılları arasında hanlık tahtında bulunmuş ancak oğlu Abdülaziz (1645-1680) tarafından tahttan indirilmiştir (Alpargu,

Abdullah'ın ismi tıpkı Timur'un ismi gibi en çok bayındırlık eserleri yaptıran kimse olarak muhafaza edilmiştir. Timur ve Abdullah'a, gerçekten yaptırdıkları binaları haricinde Zerefşan'daki köprü arkaları gibi (hâlbuki köprü Şeybani Han zamanında yapılmıştır) pek çok yapılar isnat edilmektedir" (Bartold W. , 2018, s. 294).

2002, s. 565). Nadir Muhammed Han devrinde iç karışıklıklar ve istikrarsızlık daha da artmıştı. Abdülaziz Han devrinde Safevi Şahı Abbas tekrar Özbeklere saldırıp Belh'i ele geçirdi. Han'ın kardeşi Subhan kulu Han ile olan iktidar savaşı devam ederken bir yandan da Hive Han'ı Ebu'l Gazi Bahadır Han ile mücadele eden Buhara Hanlığı, Ebu'lGazi Han tarafından on sekiz kez saldırıya uğramış, Buhara'nın etrafındaki halk ve yerleşimler talan edilmiştir (Ziyayev, 2007, s. 8).

SubhanKulu Han, Abdülaziz Han'ın tahttan indirilmesinden sonra Buhara Özbek Hanlığı'nın başına geçmiş ve hem Hive ile savaşın devam ettiği hem Özbek emirlerinin muhalefeti hem de çocuklarının ona karşı sadakatsiz tavırlarıyla mücadele etmiştir. Hanlığın uğradığı saldırılarda kendi oğullarından dahi yardım görmeyen Subhan Kulu Han, yalnızca Bedehşan beyi olan ve ileride sadakatinden dolayı Belh valiliğinin de verileceği Mahmud Bi Atalık'ın yardıma gelen kuvvetleriyle Hive Hanlığı'nın saldırısına karşı koyabilmiştir. Bu duruma diğer beyler onay vermemiş ve Mahmud Bi Atalık'ın görevinden alınmasını istemişler ancak bu isteklerinde başarılı olamamışlardı. 1702 yılında Subhan Kulu Han vefat etmişti. Yerine oğlu Ubeydullah geçti. O da babası gibi merkezi otoriteyi sağlamaya çalışmış ancak bunda başarılı olamamıştı. Ekonomik olarak çökme noktasına gelen hanlıkta sesler daha yüksek çıkmaya başlamış ve 1711 tarihinde Ubeydullah Han'ın öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Buhara tahtına ondan sonra 1711 ile 1747 yılları arasında hüküm sürecek olan Astrahanlılar hanedanından sonuncusu olan Ebu'l Feyz Han geçti. Onun devrinde merkezi otorite adına hiçbir şey kalmamış, hanlık toprakları bölünmüş ve Atalıkların söz sahibi olduğu bir dönem yaşanmıştı. Bu süreç içinde Özbek kabileleri arasında da büyük ihtilaflar ve düşmanlıklar ortaya çıkmıştı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Mangıt ve Keneges kabileleri arasındaki bu düşmanlık Buhara Hanlığı'nazarar veriyordu. İç karışıklıkların yanı sıra sınırlarda da durum iç açıcı değildi. Buhara'nın mevcut durumundan faydalanan İran, Nadir Şah'ın oğlunun önderliğinde bir orduyla Buhara'yı kuşatmış ancak alamamıştı. İran Şah'ından aldığı güçle devlet işlerine müdahale eden Muhammed Rahim Bey, 1747 yılındaEbu'l Feyz Han öldürüldükten sonra, kendisinin damadı olan Ebu'l Feyz Han'ın oğlu Abdülmümin'i tahta çıkarmış ancak daha sonra onu da öldürtmüştür (Alpargu, 2002, s. 566-67). Muhammed Rahim Bey, Ebu'l Feyz Han'ı 1747 yılının 25 Haziran'ını 26'ya bağlayan gecesi öldürtmüş ve bu haber duyulduğunda İran ordusu ele geçirdiği Buhara'dan ayrılmıştır. Bu şekilde İran işgalinden de kurtulmuş olan Muhammed Rahim Bey, sırasıyla Abdülmümin, Ubeydullah ve Ebu'l Gazi'yi Özbek tahtına oturtmuştur. Bu kukla hükümdarlardan kurtulup 1756'da kendisini

Buhara Han'ı olarak ilan etmiştir(Çelik, 2009, s. 62). Muhammed Rahim Bey'in yaptıklarıyla Astrahanlılar hanedanı son bulmuş ve Buhara Hanlık tarihinde Mangıtlar hanedanının devri başlamıştır.

1.2.3. Mangıtlar Hanedanı

Muhammed Rahim Han'ın eski Türk geleneklerine göre keçeyle oturtularak tahta geçtiği törende Astrahanlılar devrinde dört Özbek kabilesi bulunurken, onun tahta çıkma törenine seyyidler, kadılar ve hocalar da katılmışlardı. Bu, Mangıtların siyasetinin hangi güçlerden dayanak oluşturacağını da ortaya koymaktadır. Tahta oturma töreni bittikten sonra Muhammed Rahim Han, kuşbeyi unvanını İranlı Devlet Biy adındaki bir köleye vermiştir(Çelik, 2009, s. 66).

Astrahanlıların son Han'ı Ebu'l Gazi, kızını Mangıtlardan Muhammed Rahim Bey'in torunu Mir Murad Ma'sum Şah'la evlendirmiş, iki hanedan arasında evlilik vesilesiyle bir akrabalık tesis edilmişti (Akbiyık, 2003). Cengiz soyundan gelmediği halde yönetime gelen bu hanedan, unvanlarını İslam geleneğine uyarak Emir olarak değiştirmişler ve bu hanedandan itibaren Buhara Özbek Emirliği olarak anılmaya başlamışlardır. Mangıtlar hanedanının resmi olarak Buhara yönetimi Şah Murad ile başlamıştır. Şah Murad'ın iktidarıyla birlikte Emirlikte İslami kurallar uygulanmaya başlanmıştır. Şah Murad ulemaya karşı gayet saygılı, İslami ölçütlere bağlıydı. Onun döneminde İran ile Merv taraflarında mücadele edilmiş, Meşhed'e kadar ilerlenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Şah Murad yönetimi boyunca İran ile mücadele etmeye devam etmiş ve Buhara halkı tarafından saygıyla anılmıştı (Alpargu, 2002, s. 567). Emir olmadan önce pazarda hamallık dahi yapan bir kişiliğe sahip olan, Emir olduktan sonra da mütevazı bir hayat yaşayan Şah Murad, kanuna aykırı uygulanan vergileri, kumarı, eğlence âlemlerini yasaklamıştır (Ziyayev, 2007, s. 10). Siyasi işlerde gayet başarılı bir politika yürüten Begi Can ya da Emir masum adlarıyla da anılan Şah Murad, Emir olmadan önce merkezi otoriteye muhalif olabilecek beyleri öldürtmüş, Emir olduktan sonra da kardeşlerini bertaraf etmişti. Bu şekilde merkezi otoriteyi güçlü tutmuş, birliğin bozulmasına izin vermemişti. O kurduğu bu otorite ile Emirliği düzene sokarken, sosyal ve ekonomik alanlarda da Emirliğin güçlenmesine gayret etmişti (Çelik, 2012, s. 783).

Kendisinden sonra Emirlik tahtına oğlu Said Emir Haydar (1800-1825) geçmiştir. Karakter ve yaşayış olarak babasına benzeyen Emir Haydar, devlet yönetiminde de babasının politikalarını devam ettirmiştir. Tahta çıktığı zaman isyanlar çıkmasına ve bu isyanların uzun süre devam etmesine rağmen Emir, 1825'te isyancılara dokunulmayacağı sözünü vererek isyanı bastırmaya muktedir olmuştur. Onun ölümünden sonra ise oğulları Hüseyin ve Ömer 1826'da art arda Emirlik tahtına oturdular. Emir Hüseyin zehirlenirken, Emir Ömer öldürülerek ortadan kaldırıldı. Aynı yıl gerçekleşen bu olayların sonucunda Emir Haydar'ın üçüncü oğlu olan Nasrullah, 1860 yılına kadar yöneteceği Emirlik tahtına çıktı. O ilk başlarda otoritesini güçlendirmek için sert tedbirler aldı. Aynı zamanda Buhara Emirliği'ni, Hive ve Hokand Hanlıkları yönünde genişletmeye çalıştı. Hive Hanlığı'ndan 1845 yılında Merv'i aldı. İçerde ve komşuları arasında mücadelesine devam eden Emir Nasrullah, iktidar yıllarında Türkistan'a ilgisi artan Çarlık Rusya ve İngiltere gibi dışarıdan gelen düşmanlarla da tanışmıştı. Onun devrinden itibaren seyyah kılığındaki İngiliz ve Rus casusları Emirlik sınırlarına girmeye başlamıştı (Alpargu, 2002, s. 568). Onun dönemi komşu hanlıklarla yapılan mücadeleler açısından da dikkate değerdi. 1839, 1841 ve 1858 yıllarında Hokand'a karşı savaşmış ve Hokand Hanlığı'nı büyük zarara uğratmıştı. 1842 ve 1843 yılları arasında ise Hive Hanlığı ile mücadelesine devam etmişti (Ziyayev, 2007, s. 11). Sert yapısı ve otoriter oluşuyla Buhara Emirliği'nin son büyük Emir'i olan Emir Nasrullah, Hokand ve Hive Hanlığı'yla yaptığı bu savaşlarda katliamlara da sebep olmuştu. Bilhassa Hokand Hanlığı ile yaptığı savaşlar neticesinde söz konusu Hanlık ağır yaralar almıştır (Ükten, 2018, s. 60).

Emir Nasrullah'tan sonra Buhara Emirliği tahtına 1860-1886 yılları arasında hüküm sürecektir olan Emir Muzaffer geçmiştir. Emir Muzaffer Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı hızla işgal ettiği bir dönemde Emirlik tahtında bulunmuş ve Çarlık Rusya'nın yönetimi altında özgürlüğünü devam ettirmeyi kabul etmiştir. Çarlık Rusya da kendisine sadık bir dost olarak gördüğü Emir Muzaffer'i itaati karşılığında hem diğer Hanlıklarla hem de muhalif beylerle olan mücadelesinde desteklemiştir. Emir Muzaffer için Çarlık Rusya başı sıkıştığında başvurabileceği bir devlet halini almıştı (Alpargu, 2002, s. 568). Nitekim aşağıda bahsedeceğimiz gibi Kostenko'nun seyahatnamesinden anlaşıldığı kadarıyla Emir Muzaffer, Çarlık Rusya'ya tam olarak güvenmemekle birlikte ondan yardım istemekten de geri durmuyordu. Özellikle askeri meselelerde askeri eğitim ve teçhizat konusunda Emirliğe destek olmalarını bekliyordu.

1.3. Çarlık Rusya'nın Buhara Emirliği'ni İşgali

Rusya'nın Türkistan'a karşı ilerleme politikalarında Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya bölgesinde yaşanan gelişmelerin etkisi vardı. Rusya'nın güneye inme amacını uygulamaya koyacağı bölgelerden biri Kafkasya'ydı ve XIX. yüzyılda burada egemenliğini çoğunlukla sağlamayı başarmıştı. Burada kalıcı olmak adına askeri ve idari yapılarını oluşturan Rusya, aşağıya inme politikasında önündeki diğer bir engel olan Osmanlı'ya karşı, 1853-56 arasındaki Kırım savaşı sonuncunda umduğu başarıyı elde edememişti. Aynı zamanda mevcut konjonktür gereği Karadeniz-Boğazlar ve Balkanlar üzerinde de amacına ulaşamamıştı (Çapraz, 2011, s. 56). Rusya'yı Türkistan'ın güneyine doğru işgale iten sebepler arasında Kırım savaşındaki yenilgiden sonra prestij kazanma, Türkistan'da rakibi konumunda olan İngiltere'nin nüfuz etmesini önlemek ve bölgede nüfuzu kendisinin kazanma isteği, İngiliz nüfuzu altındaki Hindistan'a yaklaşmak suretiyle kendisi için tehlike oluşturabilecek Balkanlar ve İstanbul boğazlarına karşı bir saldırı ihtimalinde İngilizlere karşı bir koz kazanma isteği, Türkistan'ın kaynaklarından faydalanma ve kendisine hammadde sağlama isteği gibi sebepler bulunuyordu. Aynı zamanda Batının gelişmiş sanayisi ve pazarına karşılık kendisinin en güçlü sanayiye sahip olabileceği bir pazara sahip olma isteği de Çarlık Rusya'nın nedenleri arasında olmuştur. Bunların dışında hırslı Rus komutanlarının kariyerlerinde yükselme amacı güderek Türkistan'a doğru işgal hareketine başlaması için Rus çarını ikna etmeleri, Türkistan'ın güneyinden Rus sınırlarına yapılan yağmaları engelleme isteği, Türkistan'ı kültürel ve dini açıdan Rus etkisine sokma isteği gibi sebepler de Çarlık Rusya'nın işgalinin sebepleri arasındadır (Somuncuoğlu, 2006, s. 13-14). Çarlık Rusya toprakları içinde Rus nüfusu XIX. yüzyılın sonlarına doğru oldukça artmıştı. Bunun sonucunda Çarlık yönetimi Rus halkına iş bulabilmek ve refahlarını sağlayabilmek için Rus nüfusunu Türkistan'ın verimli arazilerinden faydalandırmaya çalışmıştı. Bu şekilde Türkistan'da kalıcı olmak için işsiz ve topraksız Rus nüfusunu, Türkistan'a yerleştirme amacını güdüyordu (Toraman, 2014, s. 18).

Tüm bu sebepler Çarlık Rusya'ya Türkistan'a doğru ilerlemek dışında bir çare bırakmıyordu. Çarlık Rusya Türkistan'a doğru yöneldiğinde önündeki ilk engel Tatar topraklarıydı. Önce Kazan ve Astrahan Hanlıklarına son veren Rusya, daha sonra Kazak cüzleri ile mücadele etmişti. Bu seti de atlatarak Türkistan'ın ortasına ilerleyen Rus

yönetimi, Buhara, Hokand ve Hive Hanlıklarının işgalini de tamamlayarak Türkistan'ı tamamıyla ele geçirmişti. Bu süreçte Hive ve Buhara Hanlıkları Rusya'ya bağlı olarak varlığını sürdürmeye Sovyet rejimi hâkim olana kadar devam etmişti.

Rus tehlikesini Türkistan Hanlıklarında önceden fark edenler olmuştu. Şibanilerden Buhara Han'ı II. Abdullah Han, Sibiry Hanlığı'na Rus tehlikesi hakkındaki görüşlerini 1572 yılında bildirmişti (Alpargu, 2002, s. 575). Ancak ilerleyen yıllarda yaşanan gelişmeler Türkistan Hanlıklarında Rus tehdidine karşı yeterli uyanışınve gücün bulunmadığını ortaya koyacaktı.

Ruslar tarafından işgal edilmeden önce XIX. yüzyılda Türkistan Hanlıklarından Buhara Emirliği Zarafşan vadisi, Buhara, Semerkand, Kaşka, Karategin, Andican, Karşi, Hisar, Kerki ile Cizzah vilayetlerinden oluşuyordu. Hive Hanlığı ise Harezmi vadisi, Hive, Kongrad, Ürgenç, Gazavat, ile Hazerasp'tan meydana geliyordu. Hokand Hanlığı, Fergana vadisini içine alıyordu ve doğuda Issık Göl'e, batıda Sır Derya'ya, güneyde Pamir dağları ve kuzeyde Kazak dalasına kadar uzanan geniş topraklara sahipti. Hokand Hanlığı'nın önemli şehirleri ise Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan ve Akmesic'di (Saray, 2017, s. 2).

1865'ten itibaren Türkistan içlerine giren Çarlık Rusya, ilerleyişine devam ederken Buhara Emirliği'nin başında emirliğin son bağımsız hâkimi Emir Muzaffer bulunuyordu. "Buhara'nın Rusya'nın tabii haline gelmesine onun halkı değil; bilakis 1868'de Ruslarla savaşı kaybeden Muzaffer'in ölçsüz karakteri, kabiliyetsizliği ve hodbinliği sebep olmuştur" (Hayit, 1995, s. 32). Türkistan Hanlıklarının Rusya'ya karşı başarısız olmalarının sebepleri arasında Hanlıkların kendi aralarında kıyasıya bir düşmanlık ve çatışma içinde olmaları bulunuyordu. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Emir Muzaffer'in Taşkent'in Rus işgaline uğradığı dönemde Hokand Hanlığı'na yardım eli uzatmak yerine Hanlığa saldırması bunu kanıtlar niteliktedir. Bundan başa Türkistan'ın modern eğitim sisteminden uzakta fenni ilimlere önem vermemesi⁶ ve teknolojisini geliştirememesi de modern ordu ve teçhizat ile donatılmış Rus birliklere karşı başarı sağlamasını imkânsız kılıyordu. Hanlık ekonomisinin kötü durumda olması da önemli bir etkendi (Alpargu, 2002, s. 575).

⁶ Avrupa XIX. yüzyılda kültürel üstünlük bakımından önde olduğu yıllarda Türkistan'daki hanlıklar diğer İslam ülkelerine göre geride bulunmaktaydı. Rusların bölgeye gelmesinden önce matbaayı dahi bilmiyorlardı. Bu açıdan Türkistan hanlıkları bir ortaçağ devleti gibiydiler (Bartold W. , 2018, s. 295-296).

Ruslar işgal ettikleri Türkistan'da hâkimiyeti sağlayabilmek ve sağlam temeller üzerinde bu büyük coğrafyayı yönetebilmek için 2 Temmuz 1867'de Türkistan Genel Valiliği adında Taşkent'te bir yönetim merkezi kurdular. Oluşturulan bu valiliğin ilk valisi ise Türkistan'ın işgal döneminde Rus Çarlığını temsil eden General Konstantin Petroviç Fon Kaufman olmuştu. Kaufman büyük yetkilerle donatılmıştı. Rus Çarlığının iznine gerek duymadan askeri harekâtlar yapabiliyor ve komşu devletlerle ilişkileri kendi inisiyatifine göre gerçekleştirebiliyordu (Ziyayev, 2007, s. 222-223).

Çarlık Rusya'nın Buhara Emirliğini siyasi hâkimiyeti altına almasını sağlayan gelişmeler Türkistan Genel Valiliğinin kurulmasından sonra daha çok kuvvetlenmiştir. 1868'de Cizzah'ı işgal eden Rus birlikleri Buhara Emirliği ordusunu yenerek 1868 yılında da Semerkand'ı işgal ettiler. Semerkand'dan sonra Katta Kurgan da Rus birlikleri tarafından ele geçirildi. Zırbulak'ta (Zirebulak) da Buhara ve Rus ordusu savaşmış ve Ruslar yine galip gelmişti. Savaşlarda alınan bu yenilgilerden sonra Buhara Emir'i Muzaffer barış isteğinde bulunmak zorunda kaldı. Ruslar Fon Kaufman önderliğinde barış şartları olarak Buhara Emirliği'nin sekiz yıl boyunca 1.500.000tilla (4.600.000) ruble ödemesini, eğer ödenirse Semerkand dışında Katta Kurgan'dan Yeni Kurgan'a kadar ele geçirilen bölgelerin Emirliğe geri verilmesini kabul edeceğini belirtmiştir. Ayrıca eğer işgal edilmiş olan bütün bölgelerin Rusya'ya ait olduğunu kabul ederlerse 125.000 tilla ödenmesini kabul edeceklerdi. 23 Haziran 1868'de barış yapılabildi ancak Emir Muzaffer daha sonra Ruslar tarafından talep edilen 500.000 tillayı 1870 yılına kadar ödediği halde Semerkand ve Katta Kurgan Buhara Emirliğine geri verilmedi (Hayit, 1995, s. 96-98).

Çarlık Rusya kısa zaman içinde 1873 yılında Hive Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Buhara Hanlığı ile 28 Eylül 1873'te yeni bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereği Rusya Semerkand'ın tamamen kendisine ait olduğunu, Buhara'nın dış politikada Rusya'ya bağımlı olduğunu, Rusya'nın ticari olarak Buhara'da serbest hareket edeceğini ve Buhara'da bir siyasi komisyonun bulundurulacağını Buhara Emirliği'ne kabul ettirdi. Bu anlaşmadan itibaren Buhara Emirliği, Rusya'da Sovyet rejimi tarafından bağımsızlığı tanınana kadar Rusya'nın himayesi altında varlığını sürdürmeye devam etti (Hayit, 1995, s. 100).

Emir Muzaffer'den sonra yerine oğlu Seyid Abdulahad Han 1886 yılında emirlik tahtına oturdu. 1910 yılına kadar süren iktidarından sonra yerine oğlu Seyid Mir Muhammed Âlim Han geçti. Alim Han Buhara Emirliği'nin 1910-1920 yılları arasında

tahtta oturan son Emir'i oldu. Onun döneminde 2 Eylül 1920'de Buhara şehri Sovyetler devrinde, Rus komutan Frunze tarafından ele geçirildi ve Buhara Cumhuriyeti ilan edildi (Alpargu, 2002, s. 568). Bu şekilde Türkistan Hanlıklarının hem nüfus olarak en büyüğü hem de ömür olarak en uzun yönetimi son buldu.

II. BÖLÜM

2. LEV FEOFİLOVİÇ KOSTENKO’NUN BUHARA SEYAHATI

Çarlık Rusya İmparatorluğu, Türkistan topraklarına 18. yüzyıldan itibaren fazlasıyla ilgi duymaya başlamıştı. Türkistan’a doğru genişleyebilmek ve burada güçlü bir hâkimiyet kurmak arzusunda bulunan Çarlık Rusya bölgeyi tanıma, keşfetme arzusuyla araştırma gezileri düzenlemeye başlamıştı.

Bu geziler çoğunlukla Rusya İmparatorluğu’nun Coğrafya Cemiyeti vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Bölgeye gelen Ruslar çoğunlukla da subaylardan meydana geliyordu. Bu subaylar bölge hakkında askeri, istatistiksel veriler toplayıp bu çalışmalarını raporlar, makale ve kitaplar şeklinde faydalanılmak üzere sunuyorlardı. Bu subaylardan biri de keşif çağının sonlarına yetişmiş olan Lev Feofiloviç Kostenko idi. Elçilik heyeti ile geldiği Buhara’da hem bir Rus subayı hem de bir diplomat olarak topladığı bilgileri bir seyahatname olarak seyahatinden bir yıl sonra yayınlamıştı.

Seyahatnameler tarihe ışık tutan ancak dikkatli tahlil edilmesi gereken kaynaklardan biridir. Her ne kadar anlatılan dönemde yazılmış olsalar da yazarın kişisel duyguları, düşünceleri ve amaçlarını da taşıyabildiklerinden, farklı kaygılarla kaleme alınmış yazılar olma ihtimalini bünyelerinde barındırırlar.

2.1. L.F. Kostenko’nun Hayatı

L. F. Kostenko, 19 Şubat 1841 yılında Poltava asillerinden biri olarak dünyaya geldi. Çocuklar için askeri eğitim verilen bir okul olan Petrovsky Poltava Askeri okulunu bitiren Kostenko, daha sonra Konstantinovskiy Askeri Okulu’nda ve ünlü Nikolayevskoy Genelkurmay Akademisi’nde⁷ eğitimine devam etti. 1864 yılında 14. Türkistan taburuna atanarak akademiden ayrıldı(Brokhaus & Efron, 1905, s. 954).

⁷Nikolayevskoy Askeri Akademisi Çarlık Rusya’ya nitelikli subaylar yetiştiren ve Rus ordusunu besleyen en önemli kurumlardan biridir. Türkistan’da gördüğümüz pek çok asker bu okuldaki mezun olmuştur. 8 Aralık

1867-1878 yılları arasında Türkistan bölgesinde hizmet ettiğini gördüğümüz Kostenko, öncelikle 1867 yılında Türkistan askeri bölgesinde görev yapmaya başladı. 1873'te kıdemli yarbay oldu, bu dönemde Hive seferine de katıldı. 1874'te alay karargâhının kıdemli yöneticisi oldu. 1876 yılında ise albay rütbesine geldi. 1878'de Semireçensky (Yedisu) bölgesinin askeri birliklerinin başına getirildi(1913, s. 217).

Kostenko 20 yıldan fazla Türkistan'da görev almış bir askerdir. Burada bulunduğu süre boyunca Türkistan'ın tarihi, doğası etnografyası ile ilgili ciddi araştırmalar yaptı. Edindiği bilgileri kitap ve makale olarak yayınladı. 1870'te Buhara'ya elçilik heyetinde yapılan seyahatte ve 1873'te de Hive üzerine yapılan seferde bulunma imkânı edinerek söz konusu şehirlerle ilgili bilgiler topladı. Bu durum yalnızca Türkistan için geçerli değildi. Aynı zamanda 1875 yılında Cezayir ve Tunus'a bir seyahat de yaptı. Alay ve Pamir'e yapılan bilimsel askeri seyahatlerin de üyesiydi. 1886 yılında Genelkurmay başkanlığının askeri-bilim komisyonunda hizmet etti. 1887'de Çarlık Rusya Genelkurmay Başkanlığında Tümgeneral olarak Asya Bölümü şefi oldu. Türkistan seferlerinin katılımcısıydı. L. F. Kostenko, Rusya İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti'nin (İRGO) aktif bir üyesiydi. Aynı zamanda Türkistan İstatistik Komitesi'nin bir üyesi ve Orta Asya Bilim Cemiyeti'nin kurucu üyesiydi. Bunların yanı sıra doğuyla ilgili pek çok askeri araştırma eserlerinin de yazarıydı(Bashanov, 2005, s. 128).

Kostenko 28 Eylül 1891 yılında 50 yaşında hayat serüvenine pek çok hizmet ve başarı sığdırarak vefat etti.

Kostenko, Buhara'ya seyahat notlarının da içinde bulunduğu çok sayıda eser kaleme almıştı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz;

2.2. Kostenko'nun Seyahatnamesinin Genel Özellikleri

Türkistan Genel Valisi Fon Kaufman tarafından 1869-1870 yıllarında Taşkent ve Semerkand'a gelen Buhara elçilik heyetine karşılık olarak 1 Nisan 1870 yılında oluşturulan heyet 1 Mayıs'ta Taşkent'ten ayrılmıştır. Elçilik heyetinin başına Albay S. İ. Nosoviç

1832 yılında St. Petersburg'da açılan bu okul Rusya'nın ilk askeri akademisidir. İlk zamanlarında okula alınacak öğrencilerin soylu ya da asker kökenli bir aileden olması gerekiyordu. Bu durum ordunun nitelsiz ve eğitimsiz askerlerle dolmasını sağlamıştı. Ancak zaman içerisinde bu uygulama kaldırılmıştı. Rusya, bu okulda askeri eğitimini en iyi şekilde alarak mezun olan kişileri Genelkurmay'a almış ve hizmetlerinden en uzak coğrafyalarda bile faydalanmıştır (Özkan, 2017, s. 359).

getirilmiş, onun başkanlığındaki heyette aralarında Kostenko'nun da bulunduğu 5 subay ve memur da yer almıştı. Kostenko, elçiliğin seyahati sırasında ve Buhara'da edindiği bilgileri yazdığı seyahatname ile paylaşmıştı. Heyete 50 kişilik de bir Kozak konvoyu eşlik etmişti. Heyetin görevi ise Buhara Emiri'ne, Kaufman'ın dostluğunu iletmek ve Buhara ile siyasi ve ticari münasebetleri güçlendirmektir (Kostenko, 1871, s. 5-6).

Kostenko, 1870 yılında yaptığı Buhara elçilik seyahatine dair notlarını içeren eserini, St. Petersburg şehrinde “Puteşestvie v Buharu Russkoy Missii v 1870 godu. S Marşrutom ot Taşkenta do Buharı” (1870'de Rus Heyetinde Buhara'ya Seyahat. Taşkent'ten Buhara'ya kadar) adıyla 22 Mart 1871 yılında yayınladı. Eser 107 sayfadan oluşuyor ve sonunda yol güzergâhıyla alakalı bir harita yer alıyordu.

Kostenko'nun eseri beş bölümden oluşuyordu. Birinci bölüm *Taşkent'ten Semerkand'a*, İkinci bölüm *Semerkand*, üçüncü bölüm *Semerkand'dan Buhara'ya*, dördüncü bölüm *Buhara'da kalmak*, son olarak beşinci bölüm ise *Buhara şehri* adını taşıyordu.

Kostenko'nun seyahatnamesi, 1868'deki Semerkand'ın işgalinden sonra Buhara'da bulunmasından dolayı kıymetlidir. Çünkü bu tarihten itibaren Buhara Emirliği artık Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun bir vassalı haline gelmişti. Kostenko'nun rahat geçen seyahati boyunca Semerkand ve Zırbulak (Zirebulak) zaferlerinden, Rusya'nın bölgeye nasıl adalet ve özgürlük getirdiğinden, halkın onları sevinçle karşıladığından dem vurması önemlidir. Yapılan bu seyahat Buhara ile dostluğu pekiştirmek ve ticareti geliştirmek minvalinde gerçekleştirilse de Kostenko'nun Buhara ile ilgili bilgi toplamaya çalıştığı aşikârdır.

Kostenko seyahatnamesinde Buhara Emirliği ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermişti. Eserde, Rus işgali altındaki Semerkand ile ilgili tafsilatlı bilgiler yer alıyordu. Özellikle Rusların buradaki eğitim, sağlık ve köle ticareti alanlarındaki uygulamaları ile ilgili bilgiler bulunabilecek bu kaynakta seyyah tarif edilemez bir gurur yaşıyor gibiydi. Buhara şehri ile alakalı şahit olduğu olayları aktarmış ve zaman zaman da Rusların bu şehre de girmeleri gerektiğini ima eder bilgiler vermişti. Çünkü konuştuğu Yahudi ya da kölelerle ilgili Rusların buraya gelişlerine sevineceklerini ve bunu istediklerini anlatıyordu. Ona göre halk zaten Emir'i sevmiyordu. Emirlikte zulüm ve adaletsizlik hüküm sürüyordu. Bir asker olarak orduyla alakalı bilgiler veren Kostenko, Rusya'nın açık bir arayla askeri anlamda üstünlüğünü dile getirmeyi de ihmal etmiyordu.

2.3. Elçilik Heyeti'nin Güzergâhı

Yukarıda da belirttiğimiz gibi elçilik heyeti, 1 Nisan 1870 yılında Türkistan Genel Valisi Fon Kaufman'ın emriyle Taşkent'te oluşturulmuştu. Bu heyete Albay Nosoviç başkanlık ediyordu. Heyet üyeleri, Buhara'ya gitmek üzere 1 Mayıs 1870'te hareket etti. Çinaz üzerinden posta yolları vasıtasıyla önce Semerkand'a varmak niyetindeydiler.

Taşkent'ten Çinaz'a giden yol Kostenko için hayret edilecek kadar gelişmiş olması bakımından Rusya'daki posta istasyonları gibiydi. Yolcular için her ayrıntının düşünüldüğü bu istasyonlarda yolcuların dinlenmesi için evler, yorgun atlarını değiştirebilecekleri iyi yetişmiş atlar bulunduruluyordu. Buradaki arabacılar ya Ruslardan ya da Rusça bilen Tatarlardan meydana geliyordu. Yol Çirçik nehri boyunca devam ediyordu ve genellikle de düzdü. Aralıksız bahçelerden ve daha sonra açık bir araziden geçilen yolun sonunda Çinaz (Yeni Çinaz)'a varılmış ve burada üç gün kalınmıştı.

Çinaz'dan sonra ikinci bir istasyonda dinlenen elçilik heyeti, ikinci istasyon Murza-Rabat'tan sonra üçüncü istasyon olan Cizzah'tan 35 verst⁸ uzaklıktaki Ağaçtı istikametinde yola devam eder. Ağaçtı istasyonunda kule ve bir sardab bulunuyordu. Aynı zamanda kervansarayı bulunan bu yerleşimden sonra Cizzah yakınlarında Klyuçevım adlı bir Rus yerleşimini ve Celak-Uta geçidini geçip 6 Mayıs'ta Semerkand'a varmışlardı.

Bir süre Semerkand'da da kaldıktan sonra heyet buradan 17 Mayıs 1870'te ayrılmış ve şehirden 38 verst uzaklıktaki Karasu kasabasına doğru yol almaya başlamıştı. Semerkand'ın 20 verst uzaklığında başlayan Zarefşan vadisinden geçen heyet, Katta-Kurgan istikametinde ilerlemeye devam edip Nurapay sulama kanalının solunda yer alan Katta Kurgan'a varmıştı.

Katta Kurgan'dan Buhara'ya gitmek üzere tekrar 19 Mayıs'ta yola çıkmıştır. Buradaki yolda Zırbulak(Zirebulak) tepelerini geçen heyet, Zırbulak'tan 6 verst uzaklıktaki Şirin-Hatun kasabasını aşip Buhara şehrinin bölgesine girmişlerdir.

Artık iyice hedeflerine yaklaşmış olan heyet ile ilk görüşme, Mir kışlağında gerçekleştirilmiştir. Burada bir Mirahur eşliğinde dinlenen heyet için sofralar hazırlanmıştır. Dinlendikten sonra elçilik heyeti, Mir'den Ziyadin'e doğru hareket etmiştir.

⁸ 1.06 km uzunluğuna tekabül eden Rus ölçü birimi(Mustafayev & Şçerbinin, s. 74)

Ziyadin beyi tarafından karşılanan heyet, onlar için özel olarak hazırlanan mobilyalarla dolu beyin evinde konaklamıştır. Ertesi sabah Ziyadin'den ayrılan elçilik heyeti hareketine devam etmiş ve geceyi Kermin'de geçirmiştir.

Heyet, Kermin'den 20 Mayıs gecesi yola çıkıp çok geçmeden Myalik kışlağına varmıştır. Myalik kışlağından da ayrılan heyet daha sonra yüksek sıcaklıkların verdiği bunalmışlıklaberaber Bustan köyüne ulaşmıştır. Buradan ayrılıp 22 Mayıs'ta Bogodin'e yaklaşan heyet burada Buhara şehrine girmek için Emir'den cevap beklemeye koyulmuştur. Elçilik heyetine refakat eden Mirahur'un isteği üzerine Kuyuk-Mazar köyünde iki saat mola verdikten sonra Bogodin'in 10 verst kadar yakınlarında Kuşbeyi tarafından karşılanmış ve Bogodin'e girmişlerdir. 23 Mayıs sabahı Bahaeddin Nakşibend'in mezarını ziyaret ettikten sonra ise nihayet Buhara şehrine girmişlerdir.

2.4. Kostenko'nun Şehirlere Dair Bilgileri

Semer kand: Şehir, daha önce de belirttiğimiz üzere 1868 yılında Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Semerkand, Timurlular devrinde önemli bir kültürel merkez olmakla birlikte devlete başkentlik yapmıştı. Timur Semerkand şehrine ayrı bir özen göstermiş ve zanaatçılığın gelişmesi için çaba harcamıştı. Bunun yanı sıra imar faaliyetlerine özel bir önem göstermiş, (Yakubovskiy, 2019, s. 13) onun ve haleflerinin döneminde şehrin bugünkü muhteşem yapıları meydana getirilmiştir.

Kostenko, Semerkand'a 6 Mayıs'ta 1870'te vardığında düşündüklerini eserinde şu şekilde ifade etmiştir:

Semer kand ile ona adalet verilmesi gereken eski bir tanıdık gibi buluştum, onu ilk gördüğümde beri bir buçuk yıl içinde güzelleşmiş. Şehir tamamen yenilenmiş. Ana caddeler yeniden düzenlenmiş, eski dar, eğri ve düzensiz olanın aksine düz, eşit hatta geniş yapılmış. Meydanlar temizlenmiş: eski binalar - geçmiş bir döneme ait anıtlar, bazı yerlerde Rus yetkililerin çabalarıyla düzeltilmiş ve gelecekte de muhafaza edilecek. Kale ve içindeki Rus binaları da düzene sokulmuş (Kostenko, 1871, s. 19).

Bu cümleden anlaşıldığı üzere Kostenko, Semerkand'a 2 Mayıs 1868'de Rus işgaline uğradıktan sonraki aylar içerisinde gelmiş olmalıdır. Şehrin Rus etkisiyle gelişme gösterdiğini ve şehircilik anlayışında ilerlemeler yaşandığını belirtmesi seyyahın farklı

bölümlerde de açıklayacağımız üzere bölgeye Rusya'nın medeniyet ve uygarlık getirdiğine olan inancı ve iddiasının bir tezahürüdür.

Semer kand'da Rusların faydalı kurumlar oluşturduğunu belirten Kostenko, bunlar arasında bir hastane ve okuldan bahseder. Hastane eski medreselerden birinde kurulmuş ve 1870 yılının Mart ayında Kostenko'nun şehre gelmesinin hemen öncesinde açılmıştır. Tasvir ettiği kadarıyla Medrese dönüştürülerek kurulduğundan dörtgen bir avluya sahip, bahçesinde ağaçların gölgesi altında bir gölet kazılmış halde, 22 hasta odalı bir hastanedir. Kâfir Rus doktor tarafından tedavi edilmek istemeyen yerli halk başlarda hastaneye gitmek istememiş daha sonrasında ise yararını anladıklarından tedavi olmaya başlamışlardır. Seyyah, hastanenin şehir ücretleriyle desteklendiğini ve burada iki sağlık görevlisi ile bir hasta bakıcının görev aldığını belirtir (Kostenko, 1871, s. 19-20).

Aynı zamanda Rusça ve yerli dillerini iyi bilen bir öğretmen tarafından eğitim verilen, henüz yalnızca 11 öğrencisi bulunan, yerli çocuklara Rusça okuma yazma öğretmeyi amaçlayan bir Rus okulu da kurulmuştur (Kostenko, 1871, s. 20). Bu okula Semer kand'ın işgalden sonra göreve getirilen yeni ve genç kadısı da oğlunu gönderiyordu (Kostenko, 1871, s. 31). Kostenko'nun yalnızca yerli çocuklara Rusçayı öğretme amacı ve temennisinden bahsetmesi ve bu okulun, bahsedilen dönemde Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın yönetimi altında yeni açılması, işgal sonrası yerli halkı Rus idaresi ve kültürüne yakınlaştırma çalışmalarının bir parçasıydı. Kaufman misyonerlerin aksine hedefe varma yolunu farklı belirlemişti. Ona göre eğitim yerli halk ve Ruslara eşit olarak verilmeliydi. Ancak, okullar yukarıda bahsedilen hastane gibi yerli halkın vergileri ile açılmış olsa da ve başlangıçta İslami derslere izin verilse de daha sonrasında Rus yönetiminin politikaları gereği, Hristiyanlıkla ilgili derslere devam edilmiş ve İslamiyetle ilgili dersler kaldırılmış olmalıdır (Somuncuoğlu, 2006, s. 84).

Şehir büyük çoğunlukla farklı olan yerli şehir ve Rus şehri olarak ikiye ayrılır. Bu durum yeni işgal edilmiş Türkistan'ın bütün büyük şehirlerinde böyledir. Şehirde seyyahın verdiği bilgilere göre belirttiğimiz üzere 6000 ev, buna ek olarak 165 cami bulunuyordu. Ancak camilerin sayısı hakkında net bir yanlışlık olduğu ortadadır. Kostenko “şehir sınırları içerisinde 70; şehir duvarına bitişik banliyölerde ve bahçelerde 61, mezarlıklarda ve okullarda 24” (Kostenko, 1871, s. 22) cami olduğunu belirtse de toplamda sayıyı 155 yerine 165 olarak vermiştir.

Şehrin Rus kısmında 158 ev, 9 dükkân, 7 Renskiy mahzeni, 22 içki evi, 2 otel, 18 hamam, 1 kilise, 1 kulüp ve iki şarap imalathanesi bulunmaktadır (Kostenko, 1871, s. 28).

Semer kand'ın işgalinden sonra şehirde Rus çıkarlarını içtenlikle savunan yeni bir kadı göreve gelmişti. Kostenko'ya göre "iktidarını ve önemini Ruslara borçlu'ydu. Henüz çok gençti. Semer kand'dan ayrılmadan önce bu genç kadının evine davet edilmişlerdi. Avrupa tarzına göre yeniden inşa ettirdiği evinin içi yerli tarzda boyanmış, tavan oymalarla bezenmiş, yer halılarla kaplanmıştı. Kadı, evinde misafir ettiği Kostenko ve diğer heyet üyelerine Buhara yönetimi ve Rus yönetimi arasındaki farklar hakkında da karşılaştırmalar yapmış, eskiden hiçbir kadının onun şimdi olduğu kadar zengin olamayacağını belirtmiştir (Kostenko, 1871, s. 29-32). Anlaşıldığı kadarıyla işgal edilmiş Semer kand'da Rus idaresi, yerli halktan Rus yönetimine ve kültürüne yakın olan Kadı gibi yüksek unvan sahibi görevliler üzerinden tesis edilmeye çalışılmıştır. Heyet üyeleriyle olan konuşmadan, Kadı'nın Müslüman olsun ya da olmasın yeni hâkimiyete uymanın ve itaat etmenin Müslümanlar için bir görev olduğunu düşündüğünü görüyoruz (Kostenko, 1871, s. 31).

Katta Kurgan: Büyük kale anlamına gelen bu şehir Nurapay kanalının sol kıyısındadır. Dört kapısı, şehrin merkezinde ise 40 sajeni⁹ geçmeyen küçük kare biçiminde bir kale bulunur. Kışın garnizondan bir bölük yerleşir ve yazın ordugâha çekilir. Kalede yalnızca bir muhafız kalır (Kostenko, 1871, s. 36). Kostenko, Buharalılara göre kalenin güçlü görüldüğünü ancak iki üç Avrupa topuyla kolayca devrilebileceğini söyler (Kostenko, 1871, s. 37).

Ziyadin: Mir kışlağından 15 verst uzaklıktadır. Ziyadin beyinin evi yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiş, küçük bir kalede bulunur. Kalenin adı "Daudkala"dır (Kostenko, 1871, s. 39).

Myalik Kışlağı: Abdullah Han'ın devrinden kalma yapı kalıntıları bulunan ve 15 evden oluşan Myalik Kışlağına seyyah 20 Mayıs'ta varmıştır. Burada bölge halkının su temin ettiği mulluşka¹⁰ adı verilen kuyular bulunuyordu (Kostenko, 1871, s. 42).

*Bogodin*¹¹: Buhara'ya 9 verst uzaklıkta bulunan Bogodin'e 22 Mayıs'ta cadde ve sokaklar insan kalabalığı ile dolup taşarken girmişlerdir. Bu yerleşim yerinde Bahaeddin Nakşibend'in¹² mezarı bulunur.

⁹Sajen: 2.13 metre değerindeki Rus ölçü birimi (Mustafayev & Şçerbinin, s. 804).

¹⁰ Üstü kubbe gibi kapalı su kuyusu, depo.

Buhara: Buhara'nın çevresi 10 verst uzunlukta idi ve şehri yaklaşık olarak üç buçuk sajen yüksekliğinde bir toprak duvar çevreliyordu. Bu duvar dişli kulelerden oluşuyordu ve şehri çevreleyen bu duvarın 11 kapısı bulunuyordu. Tüm Türkistan'ın başkenti olarak kabul edilen bu şehir ihtişamının aksine kirliliğiyle dikkat çekiyordu. Türkistan şehirlerinde pek görülmeyen iki katlı evleriyle farklılık gösteren Buhara'da, evler sıkıştı ve sokaklar fazlasıyla dardı. Şehir içinde çok fazla mezarlık bulunurdu ve ölüleri gömmek için yer sıkıntısı çekiliyordu. Buharalılar ölülerini tonozlu üç kenarlı bir prizma şeklindeki mezarlara gömerlerdi.

Medreseleri, camileri ve pazarları ile ün salmış ve akın akın ziyaretçi, tüccar ve öğrenci akınına mazhar olmuş Buhara'nın anıtsal yapılarının üzerinde halkın sevgisini ve saygısını kazanan leyleklerin yuvaları bulunurdu.

Buhara havuzları şehrin gurur kaynağıydı. Sayıları 80'den fazla olan bu havuzlar, diğer şehirlerdekinden daha büyük ve güzeldir. Havuzlar, genellikle taşlarla döşeliydi ve ağaçların gölgesi altında yer alıyorlardı. Bu havuzların en bilineni ve en güzeli ağaçlarla çevrelenmiş bulunan ve çevresinde çay dükkânlarının bulunduğu Leb-i Havz'dı. Burası sabahdan akşama kadar yoğun bir kalabalığa sahne olurdu. Bazı günler Müslümanların halka açık havuzlarda yüzmelerine izin verilirdi.

2.5. Buhara Şehrine Giriş ve Emir'in Huzuruna Kabul

23 Mayıs günü Buhara yakınlarındaki Nakşibend'in mezarını ziyaret eden elçilik heyeti buradan ayrıldıktan sonra Kaşmir halatlar ve şallarıyla silahsız, her halinden yüksek devlet görevlisi olduğu belli olan iki yetkili tarafından karşılanmışlardır. Bunların bey olduklarını söyleyen Kostenko ne yazık ki isimleri ile ilgili bir bilgi vermemiştir. Bu beyler Mirahur'a elçilik heyetinin seyahati ve karşılanmaları ile ilgili sorular sormuşlardır.

¹¹ Farklı kaynaklarda Baveddin, Bavaldin ismiyle karşılaştığımız Bahaeddin Nakşibend'in doğduğu Kasrıarîfan köyü.

¹² Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buharî (Ö.791/1389) 1318'de Buhara yakınlarındaki Kasrıarîfan köyünde doğdu. Müridlik devresini tamamlayıp doğduğu köye geri döndü. Burada müridlerini yetiştirmeye başlayıp ikisi hac için olmak üzere üç kez Buhara'dan ayrıldı. 1389 yılında vefat etti ve mezarının bulunduğu ve aynı zamanda doğduğu köy, Bahaeddin adını almış ve Nakşibendiyye tarikatı büyüüp yayıldıkça geniş bir külliye onun mezarının etrafında oluşmuştur. Buharalılar onu Buhara şehri için bir manevi koruyucu olarak kabul etmişlerdir (Algar, 1991, s. 458-459).

Bogodin'den Buhara'ya doğru yol alan Kostenko, yol hakkında bilgiler vermekle birlikte şehir girişinin tasvirini de yapmıştır. İleriki bölümlerde elçi karşılama usulleri başlığı altında anlatacağımız üzere Buhara şehrine girişte hemen hemen bütün yabancı seyyahların verdiği bilgilere göre karşılama usulleri benzerdi.

Şehrin oldukça dar sokaklarından giren heyeti karşılamak üzere halk büyük kalabalıklar halinde duvarlara ve kapılara yaslanmış vaziyette dikiliyorlardı. Evlerin çatıları da meraklı gözlerle doluydu. İnsanlar heyet üyelerini Rusça merhaba diyerek karşılamışlardı. Kostenko bu kişilerin Tatarlar olduğunu tahmin ediyordu. Şehrin Karakul kapısının yakınında Şukur İnah adındaki devlet adamının evine yerleştirilmişlerdi.

Aynı gün дастархан adı verilen sofralar kurulmuş ve kısa süre sonra Kuşbeyi, heyet başkanına sunulmak üzere yolladığı hediyelerle bir haberci göndermişti. Bu hediyeler Buhara Emirlik adetleri üzerine halatlar¹³, at ve kumaşlardan oluşuyordu.

Akşam üzeri Mirahur gelip Emir'in değerli misafirlerini kabul edeceğini bildirdi. Bu kabul sırasında şimdiye kadar kimseye verilmemiş bir hediye de verebileceğini ekleyen Mirahur, Emir'in nereye isterlerse gitme ve görme hakkı vermeye niyetli olduğunu söylemiştir. Ancak seyahatnamenin tamamından ve Kostenko'nun bu konudaki beyanatından anlaşıldığı kadarıyla elçilik heyetine bu türden bir izin verilmemiştir. Hatta bu konuda elçilik heyetinin bazı istekleri olmuş ancak Emirlik yönetimi buna farklı bahanelerle karşı çıkmıştır.

Mirahur'un ilettiği bu habere karşılık heyet başkanı Emir'in vereceği halatları Buhara geleneklerine uyarak giymeyi kabul ettiğini Mirahur'a söylemiştir.

Ertesi gün yani 24 Mayıs sabahı büyük bir gürültüyle uyanan Kostenko, silah patlamaları ve davul sesleri ile kalkmış ve Kostenko bu gösterinin Emir'in ordusuyla gösteriş yapma çabası olduğunu düşünmüştü. Elçiliği kabul etme saatine Emir karar vermişti ve saat on iki olarak belirlenen bu saate göre heyet hazırlıklarını yapıp uniformalarını giydikten sonra Ark'a gitmek üzere yola çıkmışlardı. Konvoyun önünde Emir'e sunulacak olan hediyeleri taşıyan Kazak birlikleri ilerliyordu. Kalabalık içinden ciddiyle yürüyen heyet, saraydaki teşrifattan sonra Emir'in huzuruna çıkarılmıştı. Emir hakkında ayrıntılı tasvirler yapan Kostenko Emir'in Rus Çarı ve Türkistan Genel Valisinin

¹³Buharalıların geleneksel üst giysisi, geniş bir tür kaftandır. Tacik ve Özbeklerin halatları ipek veya pamuktan yapılırdı ve çok renkliydi. Afganlar beyaz yünlü kaftanlar giyerken Yahudiler tek renkli halatlar ile üzerinde beyaz ip olan siyah bir şapka takarlardı (Olufsen, 1911: 518).

sağlığı ile ilgili sorular sorduğunu belirtmiştir. Elçilik heyetinin amacı hakkında açıklama yapan heyet başkanının sözlerini dinleyen Emir yalnızca çok iyi diyerek karşılık vermiştir. Kısa ve durağan geçen bu kabulden sonraki süreçte asıl konuşmalar Emirlik yönetiminde ikinci adam konumunda olan Kuşbeyi ile yapılmıştı.

2.6. Heyetin Kuşbeyi ve Diğer Buhara Yetkilileri Arasındaki Görüşmesi ve Buhara'dan Ayrılış

Emir'in elçilik heyetini kabulünden sonra kendilerine şehirde özgürce dolaşma izni verildiğini ancak bunu yalnızca nezaketten yaptıklarını aslında buna izin vermediklerini belirten Kostenko, Kuşbeyi'nin heyetin kabulünün ertesi günü heyet başkanına uzun bir mektup gönderdiğini söyler. Bu mektupta şu ifadeler yer alıyordu;

Halkınız (bakan burada heyet üyeleri anlamında yazıyordu) dün Buhara'da büyük bir insan kalabalığı toplayarak bir temaşa (temaşa) yaptı. Sizi uyarmak zorundayım ki Buharalılar arasında elçilik için tatsız bir duruma neden olabilecek birkaç zapt olunmazlar ve sefihler vardır.*¹⁴ Bunu önlemek için, eğer halkınız şehri keşfetmeye devam etmek istiyorsa, beni uyarsınlar ve ben o zaman onlarla birlikte onları beladan koruyacak beş veya altı önemli devlet adamı göndereceğim (Kostenko, 1871, s. 57).

Kuşbeyi'nin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla elçilik heyetine güvenilmiyordu. Şehri refakatçiler olmadan özgürce gezme istekleri kuşkuyla karşılanmış olmalıydı. Bu yüzden Kuşbeyi, Buhara'da heyet üyeleri adına kötü olaylar yaşanabileceği gerekçesiyle elçilik heyetinin güvenliğini sağlamayı bahane ederek engel olmak istemiş olmalıdır. Bunun anlaşılır bir bahane olduğu ortadadır. Herhangi bir taşkınlık dahi yaşansa beş ya da altı devlet adamının onları beladan uzak tutmaya ne kadar muktedir olacaklarını bilmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu mektup Buhara Emirliğinin kısa zaman önce savaştığı hasmı Çarlık Rusya'nın görevlilerinin şehri inceleyip Emirlikle ilgili bilgi toplamasını engellemeye yönelik bir çalışma gibi görünüyor.

Mektubun kalan kısmından anlaşıldığı kadarıyla elçilik heyeti Emir'in oğlu Abdul Fettah Han ile görüşmek ve ona Kaufman'dan bir mektup ile hediyeler vermek istemişler ancak bu durum Emirlik tarafından uygun görülmemişti. Kuşbeyi bu konuya eğer isterlerse

¹⁴ * Seyyah eserinde buraya bir dipnot düşmüş ve şu açıklamayı yapmıştı; “Burada Kuşbeyi uygunsuzca konuştu” (Kostenko, 1871, s. 57).

Buhara'dan ayrılmadan önce bu isteklerini gerçekleştirebilecekleri şeklinde bir çözüm bulmuş nitekim bu öneri kabul görüp uygulanmıştı.

Kuşbeyi aynı zamanda heyet üyelerinin Buhara mallarından istediklerini alabilmeleri için tüccarları heyet üyelerinin ikamet ettiği eve göndereceğini de eklemişti. Ancak hoşlarına gidip satın almak isteyecekleri malları değer biçmesi için kendisine göndermelerini istiyordu. Kostenko bu şekilde Kuşbeyi'nin onları yüksek fiyatlara satış yapacak olan tüccarlardan korumak istediğini düşünüyordu. Bu mektup 25 Mayıs'ta getirilmişti ve Kuşbeyi heyeti kendi huzuruna kabul günü olarak 30 Mayıs tarihini atamıştı.

Bu mektuba heyet başkanı da bir cevap göndermişti. Bu cevabın içeriği kendilerinin Beyaz Çar'ın hizmetkârları olduğu ve bakanın tekliflerini kabul ettiği yönündeydi.

30 Mayıs öğleden sonra saat birde askeri üniformalarını giyen heyet üyeleri Kuşbeyi'nin yazlık evine gitmişler ve sıcak havanın verdiği bitkinlikle beklemeye koyulmuşlardı. Bir süre sonra Kuşbeyi'nin mirzası elçilik heyetinin yanına gelip Kuşbeyi'nin şimdi yanlarına geleceğini ve Kuşbeyi içeriye girdiğinde heyet üyelerinden ayağa kalkmalarını istedi. Heyet temsilcisi Nosoviç, Mirza'nın bu uyarısına kızdığının anlaşıldığı şu cevabı vermişti; “Rusların nezaketi bildiklerini ve Buharalılara nasıl davranmaları gerektiğini öğretebileceklerini belirtti.”

Kuşbeyi geldikten sonra başlayan konuşmada Kuşbeyi, öncelikle Rus Çarı'nın, oğullarının, bakanlarının ve Türkistan Genel Valisi'nin sağlığı hakkında olağan soruları sormuştu. Temsilci de elçilik heyetinin amacı hakkında giriş yaptıktan sonra Kuşbeyi, heyet üyelerini başından atarcasına şu cevabı vermişti;

Buhara Hanlığı çok büyük olduğu için önemli devlet işlerim var ve şimdi onlara dönmem gerekiyor; bu yüzden senden dinlenmeni, çay içmeni ve kahvaltı yapmanı rica ediyorum. Kısa bir süre sonra, çalışmalarımı bitireceğim ve seninle devlet işleri hakkında konuşmaya geleceğim (Kostenko, 1871, s. 72).

Bundan sonra oradan ayrılan Kuşbeyi'nin yardımcısı gelip Nosoviç'e devlet işlerini çaydan mı, meyveden mi, pilavdan sonra mı konuşmak istediklerini sormuş ve Nosoviç de pilavdan sonra konuşmanın uygun olacağını söylemişti. Bahçede elçilik heyeti için hazırlanan дастархандан ve sonrasında avluya getirilen altın yaldızlı bir çaprağı¹⁵ olan beyaz at ile simli halat ve ipek kumaşlardan oluşan hediyeler sunuldu. Sunuştan sonra

¹⁵Çaprak: Rusçaya da Türkçeden geçtiği düşünülen ve eyer örtüsü anlamına gelen kelime. Eyerin altına konulan yünden yapılmış halı gibi bir örtüdür. Türkçede bazı yörelerde şaprap biçiminde de kullanılır bkz. (1882, s. 599); (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

Nosoviç ortaya çıkan Kuşbeyi'ne devlet işlerini konuşmayı ertelemek için izin istediğini bildirmiş, Kuşbeyi de bu isteği kabul etmişti. Sonraya bırakılan ve elçilik heyetinin konuşmak istediği konu tüccarlarla ilgiliydi. Kuşbeyi, Nosoviç'e Buhara'da her şeyden memnun olup olmadıklarını sormuş, Nosoviç de memnuniyetsiz oldukları tek meselenin şehirde özgürce gezmelerine izin verilmemesi olduğunu belirtmişti. Buna ek olarak Buhara'nın orta elçisi Turya-can'ın St. Petersburg'da bulunduğu sürede her şeyi görme imkânının verildiğini, ona Çarlık Rusya tarafından ordu, geçit törenleri ve manevralar gibi askeri etkinliklerin dahi gösterildiğini hatırlatarak, eğer onlara da Buhara'da bu imkânlar verilirse Türkistan Genel Valisine Buharalıların onları ne kadar iyi karşıladığını ve gerçekten dostları olduğunu bildireceğini söyledi. Kuşbeyi'nin bu ifadelerden pek memnun kalmayarak yüzünde bir endişe belirdiğini ifade eden Kostenko, Kuşbeyi'nin bu konuda karar verecek kişinin Emir olduğunu ve ona ileteceğini söylediğini belirtir. Hatta yardımcısını çağırarak ona konuşulan her şeyi not almasını emretmişti. Yazılanlar Nosoviç'in tercümanı tarafından okunmuş ve onaylanmıştı. Nosoviç ve heyet Emir'e selam ve hürmetini iletmesini rica ettiği Kuşbeyi ile konuşmayı bitirip ayrılmışlardı.

Bu görüşmeden sonra Nosoviç ve elçilik heyeti, uzun süre Kuşbeyi'nden bir cevap beklemiş ve Rus tebaasının Buharada'ki tüccarlarla ilgili şikâyetlerini bir mektup aracılığıyla Kuşbeyi'neiletmişti.

Kostenko, her ne kadar saygılı ve dostça davransalar da Buharalıların onlara güvenmediğini belirtir. Buhara yönetiminin Arslan-Hoca adındaki görevliyi Elçilik heyetinin ihtiyaçlarını karşılamak için görevlendirdiğini ama bu adamın görevleri arasında heyet üyelerini gözetleyerek yaptıklarını üst makamlara iletme olduğunu da belirtir. Kostenko dışarıya kapalı olarak konakladıkları yerde Buhara ile ilgili konuları yalnızca serbestçe dolaşabilen cigitlerinden ve Müslüman tercümanlarından öğrenebildiklerini belirtir. Kostenko birkaç gün geçtikten sonra casuslarının şehirden Afganların tehditleriyle alakalı bilgiler getirmişti.

Nihayet 7 Haziran'da Emir tarafından Nosoviç'e bir görevli gönderilmişti. Bu görevli daha önce Kuşbeyi aracılığıyla Emir'e iletilen mektuba cevap getirmişti. Bu cevaba göre Emir, Rus yetkililerin taleplerini uygun bulup onaylamıştı. Şehirde serbestçe dolaşma istekleri konusunda ise Mir-Ahmet adındaki Emir'in görevlisi eğer mümkünse bunu talep etmemelerini istedi. Buna gerekçesi ise Buhara'nın kanunlarına göre yabancıların şehir

sokaklarında at üzerinde seyahat etme haklarının olmadığını söyleyerek “*yürüyerek gitmek*”, “*sizin için de tatsız olacaktır*” diye eklemişti.

Ordu ve askeri kurumları görme isteklerine ise Mir-Ahmet, bir kısmı kusurlu olan kışlaları göstermenin utanç verdiğini ve eğer Çarlık Rusya, Buhara’nın dostu olarak demir dökümcülerini, tüfekçilerini, askerlerini ve subaylarını, Buhara askerlerini eğitmek için gönderirse memnun olacaklarını belirtmişti. Mir Ahmet devamında “O zaman Buhara’nın askeri imkânları o kadar iyileşir ki, Buhara ordusunu yabancılara göstermenin mümkün olacağını” belirtti. Elçilik heyetinin başkanı Nosoviç, Kostenko’nun tabiriyle *Buhara’ya umutlandırmadan*, bu talepleri Türkistan Genel Valisine ileteceği bir mektubu Emir’in yazmasını ve Emir’in bu mektubunu, Taşkent’e götürebileceğini söyledi. Devamında Nosoviç, Türkistan Genel Valiliğinin Buhara Emirliği ile olan dostluğunun diğer Müslüman güçlerin dostluğundan daha kıymetli olduğunu ve Buhara Emir’i Muzaffer’in Afganlara güvenmesinin çok riskli olacağını söyledi. Daha sonra taraflar bu görüşmeden memnun olarak ayrıldılar. Bu görüşmeden de anlaşıldığı kadarıyla Buhara Emirliği, Rus Heyeti yetkililerine şehirde serbestçe dolaşma izni vermediği gibi askeri kurumlarını gösterme niyetinde de değildi. Rus yetkililerin ısrarlarının Buhara Emirliği tarafından dikkate alınmamasına karşın, Kostenko’nun eserinde Buhara şehri ile ilgili bilgi verdiğini görüyoruz. Bu da Çarlık Rusya’nın Buhara Emirliği ile ilgili bilgi toplamada başarılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Buhara’da bulunan casuslar, Çarlık Rusya’ya, Emirlik ile ilgili bilgi akışını sağlıyorlardı.

Görüşmelerden sonra Emir, Rus heyeti için eğlenceler hazırlatmıştı. Heyet üyeleri de amaçlarına ulaştıklarından artık Buhara’dan ayrılmaya kara vermiş, Nosoviç konuyla alakalı Kuşbeyi’ne bir mektup göndermişti. Kuşbeyi, ayrılmalarında bir sorun olmadığını ayrılmadan bir gün önce Emir’in elçilik heyetini tekrar kabul edeceğini belirttiği bir cevap göndermişti.

17 Haziran’da Emir Muzaffer’dan heyet başkanı ve üyeleri için hediyeler gönderildi. Akşam olmadan Emir’in huzura kabul ettiği elçilik heyetiyle arasında karşılıklı iyi niyet konuşmaları yapıldı. Emir, elçilik heyetinin başkanı Nosoviç’e “barışın korunmasının her zaman en büyük arzusu olduğunu, herhangi bir anlaşmazlık varsa,

bunların ya yanlışlıkla ya da “kitaplarının”¹⁶ yanlış anlaşılmasının neticesi” olduğunu söyledi.

Emir’in heyet başkanına son sözleri ise şunlardı;

Emir, şimdiden Buhara hükümeti Ruslarla birleşti ve onunla bir diye cevapladı. Buhara'da yaşarken, kendi evinizde gibi yaşadınız. Biz sadece sizin için değil, tüccarlarınızın da işlerinin iyi olması için her şeyi yapmaya gayret ettik. Genel Vali’ye bundan sonra Rus halkının Buhara'da daima evindeymiş gibi karşılanacağını iletin.(Kostenko, 1871, s. 80).

Elçilik heyeti, Emir’in huzurundan ayrıldıktan sonra daha önce Kuşbeyi ile yaptıkları konuşma gereği Emir’in oğlu ile görüşüp kapının önünde bir süre bekletildiler. Bu ayrılmadan önce uygulanan bir gelenektir. Emir’in onayından sonra Buhara’da geçirdikleri 27 günün ardından 18 Haziran’da Şihaul’un hazırladığı tören ile Buhara’dan ayrıldılar.

¹⁶Kostenko burada da eserine bir dipnot eklemişti. “*Unutulmamalıdır ki, Buharalılar ile Ruslar arasındaki savaşın sebebi, güya “kitaplarında” Tanrının kâfirlere karşı gitme ve onları Turan'dan kovma emrinin bulunduğunu iddia eden fanatik din adamlarının (mul) tahrikleriydi.”(Kostenko, 1871, s. 80).

III. BÖLÜM

3. BUHARA EMİRLİĞİ'NE DAİR TESPİTLER

3.1. Buhara Emirliği'nin Genel Yapısı ve Gündelik Hayat

Buhara Emirliğinin yaklaşık onda biri yerleşim alanı, kalan kısmı ise yerleşim alanı olmaktan uzaktır. Tebaası köken olarak fazlasıyla karışık olan ülkede Özbek, Fars, Yahudi, Hintli pek çok milletin etkilerinin görüldüğü zengin bir kültürel karışım söz konusudur. Bulunduğu konumun önemli oluşu ile en eski dönemlerinden beri işgallere sahne olmasıyla bölge tarihinde Pers, Helen, Baktriya, Emevî, Moğol ve Timurlular gibi farklı milletlerin etkileri görülebilmektedir(Çelik, 2009, s. 23).

Ticaret yolları üzerinde olması hasebiyle çeşitlilik arz eden bölgenin toplum yapısını bölgeyi ziyaret eden seyyahların tasvirleriyle görebilmemiz mümkündür. Bölge yabancı seyyahlar tarafından büyük bir çekiciliğe sahip olmuş ve çeşitli amaçlarla ziyaret edilmiştir. Dini ve kültürel sebeplerle seyyahlar Buhara'nın toplumsal bazı alanlarındaki gizliliğe vakıf olamamışsa da sokaklar ve pazarlardaki canlılığa genel olarak şahitlik edebilmişlerdir. Gündelik hayata, nüfusu oluşturan kavimlere, bazı gelenek ve göreneklere dair geniş bir yelpazede bilgi alabildiğimiz seyyahlar çoğunlukla Rus ve İngilizlerdir. Topluma dair onlar için kapalı, gizli olan alan ise kadınlar olmuştur.

3.1.1. Buhara'da Nüfus ve Etnik Yapı

Buhara Emirliği'nin nüfusunun ne kadar olduğu ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte seyyahların verdiği bilgilerden tahmin yürütmek mümkündür. Kostenko seyahatnamesinde tüm emirliği kapsayan değil, şehirler özelinde nüfus bilgileri verir. Bunlardan biri 2 Mayıs 1868'de Kaufman'ın savaşta galip gelerek işgal ettiği ve şehrin kapısında adetler gereği tuz ve ekmek ile karşılandığı Semerkand'dır(Ziyayev, 2007, s. 232). Şehirde 6000 ev olduğunu söyler ve her evin 5 kişilik bir ahalisi olduğunu tahmin

ederek 30.000 kişilik nüfusu olduğunu varsayar. Semerkand büyük ölçüde farklı olan iki ana kısımdan oluşur bunlar yerli şehir ve Rus şehridir (Kostenko, 1871, s. 22). Nüfusu oluşturan unsurlar, ayrı bir mahallede yaşayan ve seyyahın özel ilgi gösterdiği Yahudiler, Sartlar diye tabir ettiği yerli halk, Müslümanlar ve Ruslardır. Rus nüfusu 4000'e ulaşan askeri personelden, 11 tüccar ve 124 kadından oluşuyordu. Şehrin ikinci kısmı olan Rus Semerkand'ında 158 ev bulunuyordu (Kostenko, 1871, s. 28).

“Büyük kale” anlamına gelen Katta-Kurgan'da yaklaşık 5000 kişi yaşıyor, nüfus ağırlıklı olarak Özbek, Çinli, Kıpçak, Nayman, Kongrat ve Yahudiler gibi kavimlerden oluşuyordu (Kostenko, 1871, s. 37).

Emirliğin merkezi Buhara şehrinin nüfusu ise 75.000'di. 15.000 haneden oluşan şehrin nüfusu, yine her hanede 5 kişi olduğu varsayılarak elde edilmiştir. Bu sayı ile nüfus açısından Buhara, Taşkent'e eşitti (Kostenko, 1871, s. 83). Kostenko'ya göre Buhara'nın nüfusu olağanüstü çeşitlidir. Nüfus; Tacik, Özbek, Arap, Yahudi, Hintli, İranlı ve sayıları az olan Rus kaçaklarından meydana gelir. Ancak tüm bu milletler arasında kabile düşmanlığından kaynaklı bir uyuşmazlık söz konusuydu ve bu da seyyah tarafından Buhara'nın güçlü bir organizma çıkaramamasının nedeni olarak görülüyordu. Düşüncesine göre Buhara halklarının ümitleri Rusya noktasında birleşiyordu ve nüfus Rusların gelişiyiyle birlikte çeşitli musibetlerden kurtulacaktı (Kostenko, 1871, s. 93).

1890 yılında bölgede bulunan Ole Olufsen ise Müslümanların nüfus sayımına karşı çıktıklarından hiçbir zaman sayım yapılmadığını ve tüm Buhara nüfusunun muhtemelen 3 ya da 3.5 milyon olabileceğini belirtir. Ülke nüfusu Arap, Kırgız, Karakalpak, Yahudi, Türkmen, Hintli ve az miktarda Afgan, Ermeni, Çingene'den meydana geliyordu (Olufsen, 1911, s. 282).

Yine 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye geldiğini gördüğümüz derviş kılığında seyahat eden Arminius Vambery, net olarak sayı vermenin mümkün olmamakla birlikte 2.5 milyondan ibaret olduğunu belirtir. Verdiği bilgilerden hareketle Buhara nüfusu Özbek, Tacik, Mervî, Arap, Yahudi, Kazak, Hintli ve Farslardan meydana geliyordu (Vambery, 2022, s. 428).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Buhara Emirliği'nin nüfusu hakkında net bir sayı vermek mümkün değildir. Kostenko da eserinde genel bir sayı vermemiş ancak kısa süreli seyahati süresince yol güzergâhı üzerindeki gördüğü şehirler hakkında varsayımlarda

bulunmuştur ve onun verdiği sayı aynı yakın tarihlerde bölgeyi ziyaret eden diğer seyyahların verdiği sayıların çok gerisindedir.

Bunun yanı sıra ülkedeki nüfus unsurları arasındaki heterojen karışım seyyahların genelini verdiği bilgilerde göze çarpmaktadır. Buhara bulunduğu konum ve tarihi açısından pek çok millete ev sahipliği yapmış ve kavimlerin uğrak noktası haline gelmiştir. Nüfusun büyük çoğunluğunun hâkim unsur olan Özbeklerden meydana gelmesi ve bunun dışında sahip olduğu coğrafi konum gibi özellikleri sayesinde toplum içinde farklı milletlerden unsurları görmemiz olağandır.

3.1.2 Buhara'nın Coğrafyası, İklimi ve Bitki Örtüsü

İklimin sağlık için zararlı olmadığı Buhara, oldukça ılıman bir iklime sahiptir. Seyyah, Buhara'ya en yoğun sıcakları yaşadığı, kuraklığın eksik olmadığı, hendeklerde ve göletlerde su kalmadığı dönemde geldiğini belirtse de çok geçmeden kuzey ve kuzeydoğu rüzgârlarının estiğini, şehrin serinlediğini, hendeklerin ve göletlerin Zerafşan'ın suyuyla tekrar dolduğunu belirtir. Kostenko'nun eserinde verdiği meteorolojik tabloya göre Buhara şehrinde bulunduğu 24 Mayıs'tan 17 Haziran'a kadar en yüksek sıcaklık 33 derece, en düşük sıcaklık ise 19 dereceydi(Kostenko, 1871, s. 91-92). Buhara'da daha erken tarihte 1841'de bulunan Hanıkof ise Buhara özelinde kapsamlı bir eser meydana getirmiştir. Ona göre Mart ayından itibaren Kasım ayının sonuna kadar sıcaklıklar sürekli olarak yükselir ve yaz ayları dayanılmaz bir sıcaklıkta geçer (Hanıkov, 1843, s. 36). Onun verdiği daha erken dönem bilgileri, konumuz olan dönemdeki sıcaklık değerlerinin doğruluğu konusunda fikir vermesi açısından önemlidir.

Olufsen'e göre ise Mayıs, Haziran aylarında özellikle de Temmuz ve Ağustos'ta sıcaklık öğlen saatlerinde 40-50 derece arasında olur (Olufsen, 1911, s. 253). Gece havanın soğuk olduğunu ve gündüz gölgede sıcaklığın 96 Fahrenhayt¹⁷(35,5 derece) olduğunu söyleyen Schuyler de (Schuyler, 2007, s. 401) sıcaklığın ne kadar yüksek olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Gece havanın ne kadar soğuk olduğunu ve hatta tedbirli olunmadığı takdirde hasta olunabileceğini de, Kostenko ve elçilik heyetinin Ziyadin'de gecelediği sırada tecrübe etmelerinden anlamak mümkündür (Kostenko, 1871, s. 40).

¹⁷ Fahrenhayt; "Erimekte olan buzun sıcaklığını 32 °C, kaynar suyun buhar sıcaklığını 212 °C'de gösterebilecek biçimde derecelenmiş bulunan bir termometre türü"(Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

Buhara denizden yaklaşık 1200 fit¹⁸ yükseklikte(Kostenko, 1871, s. 91) olması sayesinde kısmen aşırı sıcaklıklar yaşansa da ılıman bir iklime sahiptir bu da bölgeyi meyve bahçeleri için elverişli hale getirir.

Kostenko bitki örtüsü ile alakalı olarak yol güzergâhı boyunca gördüğü manzaraların tasvirini yapar. Taşkent'ten Çınaz'a giden yol Çirçik'in sağ kıyısı boyunca ilerler. Arazi genel olarak düzdür, inişli çıkışlı değildir ve 20 verst boyunca aralıksız devam eden bahçelerden geçer. Daha sonra açık bir araziden devam eder ve Çınaz'a 10 mil uzaklıkta tekrar bahçeler görünmeye başlar. Burası sulama hendekleri sayesinde çok bereketlidir. Bol buğday ve pirinç üretilmesinden dolayı Taşkent ve bütün Sir-i derya bölgesinin tahıl ambarı olarak tanınır (Kostenko, 1871, s. 9).

Çınaz'dan sonra seyyah diğer istasyona giden yolda kendini kısmen bataklık, sazlık bir arazide bulur. Burası fırtınalı zamanlarda aşırı çamurlu bir araziye dönüşür ve Mayıs ayında bile hareket için uygun bir yer değildir(Kostenko, 1871, s. 12).

Kostenko karşılaştığı bozkır manzarası ile ilgili şu cümleleri kurar;

önümde uzanan ovayı görünce hayrete düştüm: durgun havalarda denizin yüzeyi kadar pürüzsüz, uçsuz bucaksız bir bozkır gördüm. Yolcunun her adımında bir engelle ve tehlikeyle karşılaştığı Alp ülkeleri, sözle tarif edilemez zarafet ve büyüleyici kuvveti temsil ediyorsada, bozkırın sonsuz arazisinin güzellik ve büyüleyici kuvveti de az değildir. Topun yuvarlanabileceği kadar düz bir arazidir. - Rus atasözü gibi “sessiz ol ve bak, evet Tanrı'nın rahmeti”. Ancak dağlık bir ülkede yürüyerek ve elinizde bir asa ile seyahat etmek hoş olduğu gibi aksine burada seyahat ancak at sırtında ya da gösterişli bir troyka¹⁹ üzerinde hızlı bir şekilde koştuğunuzda keyifli olabilir. Kurak Bozkır'daki bakımlı istasyonlar bu koşulu tamamen karşılar. Eski günlerde sadece develerin kaplumbağalar gibi sürüklendiği bozkır boyunca Rus troykaları hızla ilerliyor (Kostenko, 1871, s. 13).

Bozkır'da neredeyse hiç bitki örtüsü olmamasına rağmen, bozkır cansız değildir; kendi sakinleri vardır. Sayısız böğ²⁰, akrep, tarantula ve diğer sürünen böcekler, bolca karşılaşılan kaplumbağalar, yabani güvercin sürüleri, keklikler ve beyaz başlı şah kartallar bozkırın sakinleridir (Kostenko, 1871, s. 14).

Semerkand'ın havalisi bahçeleriyle meşhurdur. Seyyah, çoğunlukla dut ağacı, karaağaç ve meyve ağaçları bulunduğundan Sepetçi Söğüdü, Semerkand Kavağı ve üzüm

¹⁸“30,5 santimetrelik İngiliz uzunluk ölçüsü birimi”(Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022)

¹⁹ Troyka; Rusya'da üç at koşulan araba (Mustafayev & Şçerbinin, s. 924).

²⁰ Böğ (Böyü); Örümcekgiller sınıfından biri olan Solifugae'nin bilinen 12 familyası vardır. Bu böcek familyasının 172 cinsi ve 1136 türü bulunur ve zararlı omurgasız hayvanlar besin kaynaklarıdır. Türkiye'de yalnızca 9 türü tespit edilebilmiştir (Koca, 2002, s. 1).

ağaçlarından bahseder. Özellikle üzümlerinin çok iyi kalitede olması ile burada iki Rus şarap üreticisi tarafından şarap üretimi yapılmakta ve hazırlanan şarap, kalitesi ve ucuzluğu ile ayırt edilmektedir (Kostenko, 1871, s. 28).

Semerkand'dan 17 Mayıs 1870'te ayrılan elçilik heyeti Nurapay sulama kanalının sol kıyısında devam eden Katta Kurgan'a doğru yol alır. Bu yolda killi arazi yapısına sahip, dik iniş ve yokuşları olmayan bu sebeple kuru havalarda zorluk çıkarmayan, hendeklerin üzerine kurulmuş köprülerden geçilir. Katta Kurgan, Emir'in bahçeleri arasında güzellikte ilk sırada yer alan dört bir yanı bahçelerle kaplı bir şehirdir. Çevresindeki bu bahçelerdeki dut ağacı bolluğu ve sıcak iklimi sayesinde ipek böcekçiliği yapılmasına imkân verir (Kostenko, 1871, s. 36-37). Kumaşlarıyla ün salmış Buhara'da iklimin de elverişli olması dolayısıyla Katta Kurgan'ın yanı sıra pek çok şehirde ipek böcekçiliği yapıldığı görülmektedir.

Kostenko ve elçilik heyeti sıcak havanın eziyeti altında Zerafşanvadisinin yeşil şeridi ve ona sağ taraftan eşlik eden dağlar boyunca ilerlemiş ve nihayet 22 Mayıs'ta Buhara şehrinden 9 verst uzaklıktaki Bogoudin'e varmışlardır (Kostenko, 1871, s. 42-43). Kostenko'nun tasvirlerinden Taşkent'ten Buhara'ya giden yolun zaman zaman çıplak bozkır araziden, zaman zaman da Zerafşan'ın nimetlerinden faydalanan vadilerden ve meyve bahçelerinden geçtiği görülüyor. Yol ve iklim şartları aşırı zorluk çıkarmadan hareket eden heyet, coğrafyanın da yardımıyla çok kısa zamanda Buhara şehri yakınlarına varabilmiştir.

3.1.3. Eğlence Hayatı

3.1.3.1. Baç Geleneği

Baç (beçe)'lar, Orta Asya'ya özgü bir kurumdur. Güzellikleri ve kıza benzeyen görünüşleriyle seçilen ve dans ederek insanları eğlendirmeye çalışan erkek çocuklara verilen bir isimdir (Meakin, 1903, s. 160). En sevilen eğlence bu dans eden çocukları izlemektir. Emir, beyler ve zengin insanlar tarafından tutulan Baç'lar, erken çocukluk dönemlerinden itibaren dans, jimnastik ve şarkı karışımıyla eğitim alırlar. Kadınların dans etmelerinin yasaklandığı bu ortamda bu çocuklar onların yerini almıştı. Ebeveynler dahi çocuklarını baç olmaları için satıyorlardı. Bu onların çocuklarının geleceğini güvence

altına alma düşüncesindendi. Bu şekilde bir baş yaşlandığında devlet dairesinde bir kademeye dahi sahip olabiliyordu. Olufsen, Emir'in sarayında kaldığında on baş ve altı müzisyenin getirildiğini ve surnay ve ribab eşliğinde gösterinin yapıldığını, kendisine iğrenç gelen bu gösteriyi herkesin nasıl bir zevkle izlediğini tasvir eder. Uzun saçları sırtlarından sarkan ve ayakları çıplak olan Başlar kırmızı bol kaftanlar ve geniş pantolonlar giymişlerdi(Olufsen, 1911, s. 436). Emir,Rus heyeti için de akşam bir gösteri yapılmasını emrettiğinden, Kostenko da eserinde benzer bilgiler verir.

Kostenko, burada yalnızca bu erkek çocukların dans etmesine izin verildiğini ve bu çocukların kollarında ve bacaklarında küçük çanlar ve üzerinde at kılı bulunan bir kadın kostümü ile zarif ve inanılmaz bir hızla dönerek yaptıkları dansların ne kadar çok sevildiğini belirtmiştir. Dans sırasında yaptıkları dönüşler, göz süzmeleri, kollarını şehvetle sallamaları ve hummalı bir şekilde titremeleri seyirciye heyecan duyurma amacı taşıyordu. “Bir baçanın yanında oturmak, elini sıkmak, fincanından çay içmesine izin vermek bir Asyalı için en büyük mutluluk olarak kabul edilir”(Kostenko, 1871, s. 77-78).Eserinde bu konuyla ilgili uzun ve ayrıntılı bilgiler veren Schuyler de diğer seyyahlarla benzer sahneler şahitlik etmiştir. Ona göre Bezm adı verilen bu dansın yapılacağına dair küçük bir söylenti bile halkın onları görmek için kalabalık oluşturmaya yeterliydi. Başlar burada en büyük şarkıcı ve sanatçılara gösterilen saygıdan çok daha fazla saygı görürler (Schuyler, 2007, s. 130).

Olufsen gibi Kostenko da bu geleneği bir ahlak sapkınlığı olarak görür ve bu durumu Elagabalus²¹,un sapkınlığına benzetir. Burada kadının güzelliği yerine erkeksi güzelliğin etkili olduğunu söyleyenKostenko bununla ilgili olarak erkek çocuğa karşı duyulan bu hislerin halk türkülerinde, şiirlerde de yerini bulduğunu belirtir(Kostenko, 1871, s. 78-79). Ünlü Tatar âlimi Zahir Bigi de Türkistan seyahati sırasında Semerkand'da bu geleneğe şahit olmuştur. Medreseleri ziyaret edip, meydan yakınlarındaki pazara geldiğinde etraftaki çayhanelerde çay ikramı yapıp dans eden erkek çocukları görmüş, Türkistanlıların bu tuhaf eğlencesi karşısında epey şaşırmıştır (Bigi, 2021, s. 113). Müslüman bir Tatar olan Bigi'nin de bu konudaki şaşkınlığından anlaşıldığı kadarıyla batılı seyyahların zannettiği gibi başlar, doğulu Müslümanların genelini kapsayacak bir eğlence biçimi olmaktan çok uzaktır. Bu uygulamanın günümüzde dahi Afganlar arasında yaygın olmasından yola çıkarak Türkistan Hanlıklarının coğrafi yakınlığından dolayı

²¹MS 218-222 yılları arasında yaşamış Roma İmparatoru.

komşuları olan Afganlarla sosyo-kültürel bir etkileşim içinde olabileceği ve Afgan eğlence anlayışlarından etkilenmiş olabileceklerini tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

3.1.3.2.Müzik aletleri

“Saray müzisyenlerinin enstrümanları şunlardır: 1) Dutar (anlamı: iki telli), iki telli balalayka türünden; 2) Tambur - balalayka, üç uzun madeni telli; 3) Kobız - iki saç teli olan bir tür viyolonsel; 4) Zizak - yine viyolonsel türünde, sadece üç madeni telli; 5) Flüt; 6) Kokçey - müzisyenin aynı anda çaldığı iki klarnet; 7) Boru ve 8) değişmez Çilmandar (tef türünden)”(Kostenko, 1871, s. 74). Burada müzik doğadan ilham alır, tekdüze ve monotondur. Seyyah müziğin Türkistan’a Perslerden geldiğine şüphe duymaz. Kostenko, Türkistan’ın müzikal motiflerinin ilgiyi hak ettiğini düşünse de şarkıları oldukça kötü bulur. Şarkıcı dahi demek istemediği kişi şarkı söylemiyor uluma, böğürme gibi seslerle adeta bağırıyordur(Kostenko, 1871, s. 74-75). Schuyler de bir Avrupalının kulağı için bu müziklerin zevksiz, ahenksiz olduğunu ve kendi nota sistemleriyle açıklanamayacak uyumsuzluklar barındırdığını ancak alıştıktan sonra hoş nağmelerin fark edilebileceğini söyler. Müzik aletlerinin İran kökenli olduğunu tahmin ettiğinden dolayı Schuyler de burada dinlediği müzikte İran etkisinin olduğunu düşünür. Kostenko’nun verdiği müzik aletlerinin ikisinden o da bahseder. Bunlar iki telli gitara benzeyen ve telleri oldukça ince olan Dutar ve isminin Taşkent ve Sir-i Derya’nın kuzey tarafında *Çilmende* olarak bilinen, Semerkand ve Buhara’da *daire* olarak kullanılan, Kostenko’nun eserinde ise Çilmandar olarak geçen bir tür büyük tefdir. Bu tef müzik aletleri arasında özellikle oyun müziği için en çok kullanılan, keçi dersinden yapılmış bir enstrümandır(Schuyler, 2007, s. 128-129). Vambéry ise eserinde dutar’dan ve Kostenko’nun zizak adıyla bahsettiği gıcak hakkında bilgi verir. Gıcak adındaki Hive’de dinlediği bu müzik aletinin, bütün Türkistan’da ve hatta Doğu Asya’nın Müslüman ülkelerinde ünlü olduğunu, boynu uzun, biri metal olmak üzere ikisi ipekten üç telli gitara benzeyen bir müzik aleti olduğunu söyler (Vambéry, 2022, s. 164). Olufsen de Surnai (Zurna) ve Ribab²² (Rebap)’ın gösteri sırasında çalındığını görmüştür (Olufsen, 1911, s. 438).

Buhara’da Özbeklerin eğlencelerinden biri de bahse tutuşarak yapılan Koç dövüşüdür (Schuyler, 2007, s. 423). Aynı zamanda tamaşa denilen gösteriler de halk

²² Rebap, İslam âleminde oldukça yaygın olan telli müzik aletinin genel adıdır ve birkaç çeşidi bulunur. Bunlar; Türk Mısır, Mağrib, Endonezya- Malezya- Cava Rebabı, Uygur, Afgan ve Pakistan Rebabıdır. Türk Rebabı Hindistan cevizinin kabuğundan yapılan ve üzerine ince deri gerilen, uzun silindirik saplı bir müzik aletidir (Karakaya, 2007, s. 493-494).

arasında sevilen eğlencelerdendir. Ancak Kostenko bir tamaşa gösterisine tanık olmamıştır. Yalnızca Emir'in heyeti eğlendirmek için gönderdiği bacların dansını ve saray soytarısının halkın zevkle izlediği ama kendisinin 17. yüzyılda Rusya ve Batı Avrupa'daki soytarılarla benzediğini düşündüğü eğlenceyi görme imkânı bulmuştur. Yaşlı soytarının yüzünü ekşiterek ve parmaklarını şaklatarak vücuduyla uygunsuz hareketler yapması, zaman zaman da sahnede bir teke, at ve serçe taklidi yapması seyyahın tuhaf ve zevksiz bulduğu bir gösteridir(Kostenko, 1871, s. 76).

Seyyahların izlenimlerinden anlaşıldığı üzere Rus ve Avrupalı seyyahların müzik konusunda ortak noktası, Türkistan'da söylenen şarkıları ve müzik tarzını zevksiz, kulak tırmalayıcı, anlaşılabilir gürültüler olarak görmeleridir. Avrupalı zevklerine uymayan bu melodileri yakın coğrafyada bulunan İran kültürüne benzetmişler, müzik aletleri konusunda da İranlılardan etkilenildiğini belirtmişlerdir.

3.1.4. Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Rişta krallığı olan Buhara'da suyun kullanımından kaynaklı olan hastalıkların başında seyyahların hemen hepsinin eserinde gördüğümüz Rişta gelir. Gine Solucanı adındaki bu canlı (*FilariaMedinensis*) ince, beyaz renkli bir solucana benzer. Uzunluğu bir arşına kadar ulaşabilir. Daha çok bacakları etkileyen bu hastalık bir şişlik olarak ortaya çıkar. Ağrı, ağız kuruluğu ve susuzluk çekme gibi şikâyetler meydana getirir. Riştanın tedavisi ancak oluşan şişliklerin delinerek içinden riştanın parçalanmadan bir bütün halinde çıkarılması ile mümkündür. Eğer parçalanırsa kalan kısım derinin daha çok altına girer ve bir daha çıkarmak mümkün olmaz. Riştadan korunmanın tek yolu ise kaynatılmış su içmektir (Kostenko, 1871, s. 89).Schuyler Buhara'da çokça bulunan Riştaya karşı uyarıldığından, bir yıl sonra ancak vücutta ortaya çıkan bu solucana karşı tedbir almış ve kendisine verilen suyun önceden kaynatılmış olmasını emretmişti (Schuyler, 2007, s. 422).

Buhara'daki hastalıkların sebepleri arasında, havuzlarda uzun süre bekleyen suların koku ve fesadı, akarsuların olmayışı, yazın aşırı sıcaklar yüzünden toz ve pisliğin çok olmasıyla şehrin havasının bozulması gibi faktörler vardır. Rişta gibi hastalıklar da bu sayede şehirde ortaya çıkar (Bigi, 2021, s. 96-97). Rişta Buhara'nın yanı sıra Cizzak ve Karşi'de de çok yaygındır. Semerkand ve Taşkent'te ise az görülür. "Daha çok üç yerde ortaya çıkar; nehir ve kanalların sonunda ve aylardır durgun olan büyük havuz ve

tanklardan alınan sularda” (Schuyler, 2007, s. 144).Kostenko da Buhara şehri ile neredeyse aynı şartlar altında olduklarından Katta Kurgan ve Cizzah’ta da bu hastalığın görüldüğünü söyler(Kostenko, 1871, s. 89).

1888 yılında Türkistan’a doğru seyahate çıkan İngiliz gazeteci George Dobson da Rišta ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buhara’da kaynatılmış su içmeyen herkesin bu hastalığa yakalandığını belirten Dobson, su vasıtası ile vücuda giren bu parazitin, 9-11 ay arasında gelişip büyüyen, uzun, beyaz ve esnek bir solucan olduğundan ve yazın Buhara’nın durgun sularında yumurtaları barındığından kolayca insanların vücuduna girdiğinden bahseder. Rišta, sonbahar ve kış aylarından çok yaz aylarında görülür. Çoğunlukla bacaklarda, kollarda ve sırtta koyu bir damar şeklinde beliren bu parazit, kaşıntıya sebep olur, tamamen geliştiğinde deriden açtığı delik sayesinde başını çıkarıp dışarıya sarkar. Buhara’da çok sayıda kişide her yıl iki, üç parazit birden çıkabilirdi. Rišta’yı vücuttan çıkarma işlemi ile doktorların yanı sıra berberlerin de ilgilendiği görülürdü. Berberler riştayı çıkarmak için hastayı oturtur ya da yatırır, küçük bir tel yardımıyla solucanın başını bulur daha sonra ustura ile başının bulunduğu bölgeyi keserdi. Aynı zamanda yaranın etrafındaki bölgeye masaj yapılarak yavaş ve dikkatlice parazit dışarıya çekilirdi. Bu solucan deri altında kıvrılarak halka halini de almış olabilirdi. İşte bu durumda düğümlenip, çıkarılırken hastaya çok fazla acı verebilirdi. Dobson, farklı olarak meyvelerin de Rišta yumurtası taşıyabileceğini belirtir. Hatta bu sebeple General Annenkof tarafından meyve ve özellikle de kavun yenmesi Rus askerlerine ve demiryolu işçilerine yasaklanmıştı(Dobson, 2021, s. 142-143).

Rišta korkusu yaşayanlardan biri de Vamberry’dir. O, yaz aylarının bunaltıcı sıcağında 10 kişiden birinde muhakkak görülen bir arşın boyundaki Riştadan korunmak için sürekli sıcak su ve çay içmek zorunda kalmıştı. Rišta başının çıktığı yerden dikkatlice makaraya sarılarak çıkarılırdı. Ancak solucan koparılsa yara iltihap toplar ve vücuttaki solucan sayısı artardı. Vamberry de berberlerin bu işle uğraştıklarını ve onların Rišta çıkarma uzmanı olduklarını söyler (Vamberry, 2022, s. 228). Dobson ve Vamberry gibi berberlerin bu durumlarıyla ilgili benzer bilgileri Anette Meakin’in eserinde de görüyoruz. Rišta çıkarılırken koptuğunda hasta ölmez ancak durumu ağırlaşır ve yüksek ateşle karşı karşıya kalır. Buharalı kadınlar ise suyu kaynatmadan içmediklerinden bu solucandan daha az etkilenirler. Buharalı kadınlar, kullanmak için kaynamış suyu büyük kilden yapılmış sürahiler içinde hazır bulundururlar (Meakin, 1903, s. 166).

Buhara halkı bu hastalığın tedavisi için berberlerin uyguladığı cerrahi işlemlerin yanı sıra 15. Yüzyılda Riştaya yakalanan insanları iyileştirdiğine inandıkları evliyalardan Hoca İsmet'in türbesinde üç gün dua edilmesi gerektiğine inanırlardı. Avrupalı seyyahlardan sadece Joseph Wolff, İngiltere'ye döndükten sonra fark ettiği Riştaya yakalanmıştı (Zarcone, 2010, s. 134). Schuyler de riştaya yakalanma korkusunu dönüşünden sonra yaşamış ancak kendisi de bu hastalığa yakalanmamıştı. Onun dışında eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Vambéry, Meakin, Dobson ve Kostenko da dikkatli olmalarının sonucunda Rişta solucanından uzak kalabilmişlerdir.

Rişta dışında Buhara'da yaygın olan hastalıklardan biri de *Pis* adı verilen hastalıktır. Bu hastalıkta vücutta süt beyazı renkte lekeler oluşur ve kişide genel bir halsizlik durumu ortaya çıkarır. Hastalığın bulaşıcı olmasından dolayı bu hastalıktan muzdarip olanlar toplumdan dışlanır, onlarla iletişim kurulması dahi yasaklanırdı. Şehirde bu hastalığa yakalananların yaşadığı 500 hanelik bir mahalle bile mevcuttu. Yalnızca Buhara'da değil Semerkand, Taşkent ve diğer Türkistan şehirlerinde bu hastalar şehirlerin dışında köylere gönderilirdi (Kostenko, 1871, s. 90). Vücutta önceleri nokta olarak ortaya çıkan ve zamanla yayılarak tüm vücudu kaplayan bir deri hastalığıdır ve Hanıkov'unverdiği bilgilere göre de bulaşıcı olarak kabul edilirdi. Hatta bu hastalıktan muzdarip kişilerin Buhara'da Guzyari-Pisan adı verilen ayrı bir mahallede yaşamaları sağlanırdı. Onların burada çarşıları, hamamları, okulları dahi vardı. Buhara'ya 1841 yılındagelen Hanıkov Buhara hakkında yazdığı kapsamlı eserinde, bu hastalığın çok hızlı bulaşmadığını ve hastalığı taşıyan kişiden bulaşması için uzun süre aynı yerde kalınması gerektiğini söyler(Hanıkov, 1843, s. 50-51).

Suyun harici kullanımından kaynaklanan hastalıklardan biri de Rusların Sart hastalığı dedikleri, Buhara'da Yarrya Augani denen Afgan Ülseri'dir. Bu hastalıkta vücutta görünür izler kalır. Vücudun su ile temas eden özellikle el ve yüz gibi kısımlarının etkilendiği bu hastalık Türkistan'ın hemen hemen her şehrinde bilinir(Kostenko, 1871, s. 88). Yarrya Augani çoğunlukla çocukların yüzlerinde görülen, kalıcı izler bırakan, Buharalılar arasında alışılmadık bir biçimde yaygın olan bir hastalıktır(Hanıkov, 1843, s. 51).Bu hastalığa kaynatılmış su kullanan ve kuyudan alınmış su ile yıkananlar yakalanmazlardı (Schuyler, 2007, s. 145).

Myahau adı verilen hastalık ise boyun ve göğüs bölgesinde şişliklere neden olan (Hanıkov, 1843, s. 51) ve Buhara’da yaygın olan hastalıklardan biridir (Kostenko, 1871, s. 90).

Bu hastalıklara ek olarak, Buhara’da, bazı göz hastalıkları ve Frengi²³ de yaygın hastalıklar arasındadır. Yılın büyük bir kısmında ana besin olan ham meyvelerin aşırı tüketiminden kaynaklanan mide hastalıkları, tüberküloz, Sifilitik Miyelopati²⁴ ve Buhara’nın bataklık çevresinin etkisi, zararlı miyasma²⁵ ve gündüz ile gece arasındaki sıcaklık değişim hızı yüzünden ateş ve sıtma da çok sık görülür (Kostenko, 1871, s. 90-91). Meakin’e göre ölümlerin yarısının nedeni sıtma ateşidir. Hem Rus hem de yerli halk arasında oldukça yaygındır. 1896 yılında Buhara’yı ziyaret ettiği sırada sokakların ateşler içinde çaresizce yatan insanlarla dolu olduğunu görmüş ve hastalara kinin²⁶’in beş doz halinde verildiğini belirtmiştir (Meakin, 1903, s. 169).

Jules Joseph Leclercq’a göre Buhara’da sağlık problemi fazlasıyla kritik bir meseleydi. Yüksek ateş, körlük, cüzzam, çiçek ve delilik burada en sık görülen ölümcül hastalıklardandı. Bu tür hastalıklara yakalanan kişiler özellikle de cüzzamlılar toplumdan dışlanıyor, kendi aralarında evleniyorlardı. Toplum içinde iş yapmalarına izin verilmeyen bu hastalar, dilencilik yaparak geçiniyorlar ancak bunu herkesin bulunduğu pazarlarda yaptıklarından başka insanlara bulaşıcılık riskini de artırıyorlardı. Bunun için yöneticiler tarafından alınmış bir önlem de mevcut değildi (Leclercq, 2015, s. 97).

3.2. Buhara’da Dini Hayat ve Yapılar

3.2.1. Nakşibendilik

²³ “Genellikle cinsel birleşmelerle bulaşan, tedavi edilmediğinde inme, körlük, delilik vb. sonuçlara kadar varan, dölle de geçerek vücutta ve akılca sakat bir soyun yetişmesine yol açan bir hastalık, yenirce, sifilis.” (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

²⁴ Latince *Tabes Dorsalis* adı verilen bu rahatsızlık, omurilikte sinir yollarının zaman içinde zarar görmesiyle oluşan, dengesizlik, yürüme güçlüğü ve görüş problemlerine neden olan bir hastalıktır. Bu hastalık tedavi edilmemiş bir sifiliz enfeksiyonunun sonucudur (<https://www.ninds.nih.gov/health-information/disorders/tabs-dorsalis> Erişim Tarihi 10.04.2022).

²⁵ “Salgın hastalıklara yol açtığına inanılan etken” (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022). Çürümüş şeylerden ve durgun su birikintilerinden buharlaşarak havaya karışan ve eskiden kolera, veba gibi hastalıklara sebep olduğu düşünülen pis buğu. Bu teori, Leeuwenhoek, Lazzaro Spallanzani ve Louis Pasteur’ün çalışmaları neticesinde 19. yüzyılda geçerliliğini kaybetti (Tözün & Sözmén, 2014, s. 60).

²⁶ Cishoma cinsinin bir türünün ağaç kabuğundan çıkarılan ve sıtmaya karşı kullanılan bir alkaloid Sitokininler (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

Türk-İslam tarihinde Rıfâîlik, Kaadîrîlik, Kübrevîlik, Ekberîlik gibi çok sayıda büyük sufitarikat bulunmasına rağmen bunlar arasında en bilinen ve en çok yayılma gösterenler Yesişehrinde Hoca Ahmed Yesevî tarafından kurulan Yesevîlik ve Buhara merkezli Nakşibendiliktir (Kafesoğlu, 2010, s. 366). Nakşibendiliğin geçmişine bakıldığında tarikatın yapısını şekillendiren Abdülhalik Gücdıvani ve Emir Külâl gibi Bahaeddin'den önce yaşamış olan Hacegan tarikatından iki veliyi ve Timur devrinde tarikata son halini kazandıran Bahaeddin Nakşibend'i görürüz. Tarikat Nakşibendiyye ismini de onunla almıştır. Buhara merkezli olmasına karşın zamanla Semerkand, Taşkent, Hindistan, Osmanlı, Ortadoğu, Çin ve Endonezya'ya kadar yayılarak büyümüştür (Zarcone, 2010, s. 58). Yüzyıllar içindeki bu yayılmanın temel noktalarından biri de 17. ve 19. yüzyıllarda Nakşibendi şeyhlerinin Mekke ve Medine'ye yerleşmeleri ve burada bulunan hacıları müritleri yapmalarıdır. Bu yolla Müslüman dünyasının her köşesinden gelen hacılar vasıtasıyla yayılma göstermişlerdir (Zarcone, 2012, s. 47). Sünni bir tarikat olan Nakşibendiyye şeyhleri, ünlü Nakşibendi şeyhi Hoca Ahrar'la birlikte ise devletin siyasetinde rol almaya başlamışlardır (Bartold V. V., 2021, s. 39).

Kostenko, elçilik heyetiyle Buhara'ya olan yolculuğunda Buhara'nın koruyucusu olduğunu söylediği Bogodin mevkiindeki Bahaeddin Nakşibend'in²⁷ mezarına 23 Mayıs tarihinde pazartesi günü gitmiştir. Eserinde, Bahaeddin Nakşibend ile ilgili olarak "Bahaeddin ya da diğer bir deyişle Hazreti Nakşibend 1303'te büyük bir divane müritler tarikatı kurarak öldü. İspanya'daki St. James²⁸ gibi, onun hatırasına koruyucu azizi olarak kabul edilen Buhara'da büyük saygı duyulmaktadır" (Kostenko, 1871, s. 46) diyen Kostenko, ölüm tarihini 1303 olarak vermişse de Bahaeddin Nakşibend'in ölüm tarihi 1389'dur. Yanlış verdiği bu tarihte, Bahaeddin Nakşibend henüz dünyaya dahi gelmemiştir. Aynı yanlışlık Schuyler'in eserinde de mevcuttur. Kostenko'nun seyahatine çok yakın bir tarihte, 1873 yılında seyahatine başlayan seyyah Bahaeddin Nakşibend'in 1303 yılında vefat ettiğinin söylendiğini belirtir (Kostenko, 1871, s. 449).

²⁷ 1318 tarihinde Buhara yakınlarındaki Kasrıarifan köyünde doğmuş, üç günlük bir bebekken Muhammed Semmasî tarafından manevi evlat kabul edilmiştir. Müridlik devresi bittikten sonra doğduğu yere geri dönen Bahaeddin kendi müritlerini yetiştirmeye başlamış, hac için Buhara'yı yalnızca üç kez terk etmiştir. 2 Mart 1389'da Kasrıarifan'da vefat etmiştir. Bu köy daha sonra Bahaeddin (Baveddin) ismini alarak Nakşibendilik tarikatının genişlemesiyle Bahaeddin'in mezarının etrafında da büyük bir külliye meydana gelmiştir. Buharalılar onu "Hace-i bela-gerdan" (belayı defeden hâce) ismiyle anmışlar şehrin hamisi saymışlardır (Algar, 1991, s. 458-460).

²⁸ Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Zebedi'nin oğlu Ya'küb (Cilacı, 1997, s. 513-516).

Vambery, Bahaeddin Nakşibend'in Türkistan'ın milli azizi olarak kabul edildiğini, ikinci Muhammed (s.a.v) gibi saygı gördüğünü belirtir. Buraya oldukça mühim bir ziyaretçi akını vardı ve Buhara'ya gelen ya da oradan ayrılan herkes bu mezarı ziyaret ederdi. *Bahaüddin Belagerdan* dendiğinde bütün belalardan kurtulacaklarına inanan Buharalılar için buraya her hafta gelmek gelenek haline gelmişti(Vambery, 2022, s. 237-238). Zahir Bigi, mezarın ziyaret gününün her hafta Salı günü olduğu bilgisini verir. Onun mezar girişinde şahit olduğu manzara da diğer seyyahların tasvir ettikleriyle büyük oranda aynıdır. Dilencilerle dolu olan mezar girişinde yol açıp girmenin çok zor olduğunu ve dilenciler tarafından her yandan çekiştirildiklerini belirtir (Bigi, 2021, s. 107). Kostenkoda burada sayısız dilenci, engelli ve avare çocukla karşılaşmıştır. Bu dilenci ordusundan, heyete eşlik eden Buharalı yetkililerin dilencilere acımasızca vurdukları darbelerle kurtulmuştur (Kostenko, 1871, s. 45).

Dört köşeli bir avlu içinde yer alan mezar fazlasıyla büyük ancak gösterişsizdir. Mezarının yakınında kireçtaşından yapılmış birkaç beyaz mezar daha vardır ve bunlar Kostenko'ya Buharalıların verdiği bilgiye göre Bahaeddin Nakşibend'in yakınlarıdır. Avlunun sol tarafında her odası iki ya da üç öğrenci barındıran 36 odalık bir medrese vardır(Kostenko, 1871, s. 45-46).

Seyyahın eserinde Bogodin adıyla geçen Kasrıarifan köyünde onun verdiği bilgilere göre neredeyse tamamen *hocalar* olarak adlandırılan Bahaeddin Nakşibend'in torunları yaşıyordu ve onlar tüm mükellefiyetlerden azadeydiler (Kostenko, 1871, s. 47).

Buhara, Müslümanlar için kutsal bir şehir olarak kabul edildiğinden hemen hemen her Müslüman öldükten sonra Buhara'da gömülme arzusu taşır. Yer azlığı sebebiyle kabirlerin birinin diğerinin üzerine kurulmasından mezarlıklarda tabakalar oluşmuştur.

3.2.2. Yahudiler

Buhara nüfusunu oluşturanlardan biri de Musevilik dinine mensup olanlardı. Vambery'ye göre Yahudilerin nüfusu 10.000 kadardı. Çoğunlukla Buhara, Semerkand ve Karşi'de yaşayan ve daha çok zanaatla meşgul olan Yahudilerin kökeni İran'dır. Çünkü 150 yıl önce Kazvin ve Merv taraflarından gelmişlerdir. Burada ağır şartlar altında ve aşağılanmalara maruz kalarak yaşadıklarını söylediği Yahudiler, yıllık 2000 tilla cizye ödemekle yükümlüdürler(Vambery, 2022, s. 432). Yahudiler, layık olmadıkları

düşünülerek köle olarak dahi alınıp satılmazlar (Vambéry, 2022, s. 236). Kostenko da Vambéry gibi Müslüman kanunları tarafından Yahudilerin köle olmalarına izin verilmediğini, buna bile tahammül edilemeyecek kadar aşağılandıklarını belirtir. Kostenko'ya göre Yahudilere uygulanan baskıların tümü yüzünden onlar eskiden beri Rusları kurtarıcıları olarak görüyorlardı (Kostenko, 1871, s. 93). Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Semerkand'da ise kurtarıcıları olan her Rus'un Yahudilerin mahallesini ziyaret etmesinin adeta bir görev olduğunu, Yahudilerin de onları neşe ile karşıladıklarını; Yahudilerin Müslüman nüfusa oranla daha temiz yaşadıklarını, hatta Semerkand Yahudilerinin Batılı Yahudilere göre de daha temiz olduğunu belirtir (Kostenko, 1871, s. 20-21).

Yahudilerin fizyonomisi hakkında güzel bir tiple ayırt edildikleri, Yahudi kadınlarının şehrin Müslüman kesimi dışında yüzleri açık bir şekilde yürüdükleri ve Müslüman kesimde yüzlerini file ile örttükleri bilgileri yer alırken; kadınların kulakları yerine burnuna taktıkları küpeler Kostenko'ya tuhaf gelmiştir. Erkekleri ise siyah şapkaları ve omuzlarına kadar inen siyah peyot²⁹larıyla tanınabilirdi. Yahudiler saçlarını tıraş ederler ve başlarına ancak sivri şapkalar ya da takkeler takabilirlerdi. Sarık takmaları Müslüman kurallarınca kesinlikle yasaktı (Kostenko, 1871, s. 21-22).

Yahudilerin hahamına Buhara'da *Kalentar*, sinagoguna ise *Kinesa* denirdi. Semerkand'da bir avlu içinde iki sinagog bulunuyordu ve erkek çocukları için de bir okul mevcuttu (Kostenko, 1871, s. 21). 2000'in üstünde Yahudi nüfusuna sahip olan ve şehrin doğusunda ayrı bir mahallede yaşayan Buhara Yahudilerinin sinagogu ise oldukça yoksuldu. Kostenko, Yahudi cemaatine neden daha iyi bir bina inşa etmedikleri sorusunu yöneltilmiş ve Buhara yönetiminin izin vermediği, ancak Rusların onlara yakında bir bina inşa edeceklerini umdukları cevabını almıştır (Kostenko, 1871, s. 93). Seyyahın Rus işgali altındaki Semerkand Yahudilerinin durumu ile Buhara Emiri'nin yönetimi altındaki Buhara Yahudileri arasındaki karşılaştırması ve Yahudilerle olan konuşmasında, Yahudilerin Rus kurtarıcılarını beklediklerini belirtmesi oldukça manidardır. Seyahati boyunca Buhara Emirliği yönetimi altında ezilen, aşağılanan milletlerin Rus'un gelişi ümidini taşıdığını ve kurtarılmayı beklediğini belirtmesi, bir asker ve diplomat olan Kostenko'nun, mensubu

²⁹Peyot: Yahudilerin kulaklarının ön tarafından çenelerine kadar inen favorilerine verilen isimdir (Araz, 2021, s. 144).

olduğu emperyal ülkesinin Türkistan’da ilerleme düşüncesinin, meşruiyetini oluşturmaya çalıştığı anlaşılıyor.

3.2.3. Medreseler

Camiler ile tamamen aynı tarzda inşa edilen Medreseler, İslami bilgilerin verildiği en yüksek eğitim kurumlarıydı. Medreseden önce küçük okullar olan mekteplerde 13 yaşına kadar Kur’an okuma öğretilirdi. Medreselerin sayısız odasında yüzlerce öğrenci yatılı kalır ve Sünni teolojiyi öğrenirlerdi (Olufsen, 1911, s. 378). Bu medreselere yalnızca İran, Afganistan ve Hindistan’dan değil, Rusya’dan da öğrenciler gelirdi. Buhara medreselerinde eğitim aldıktan ve Kur’an hükümlerini, İslami bilimleri öğrendikten sonra öğrenciler memleketlerine geri döner ve orada mollalık yaparlardı (Kostenko, 1871, s. 85). Medreseler; Emir’ler, devlet görevlileri ya da zengin tüccarlar tarafından inşa edilir ve vakıflar aracılığıyla korunurdu. Mekteplerde 13 yaşına kadar eğitim alanlar 7-8 yıl ya da daha fazla eğitim alacakları medreselere girerlerdi. Burada yaşlılar ve evli olanlar da eğitim alabilirdi (Olufsen, 1911, s. 385). Medreseye gitmeden önce mekteplerde eğitim gören çocuklar değişik yaş gruplarından dahi olsalar aynı alanda toplanır ve yüksek sesle şarkı söyler gibi alfabe ezberletilir, Kur’an okutulur ya da İran dini şiirleri ezberletilirdi (Leclercq, 2015, s. 95).

Buhara, İslami bilimlerin öğretildiği ünlü medreseleri ile Müslüman dünyasında Roma’nın Katolikler için oynadığı rolü oynuyordu (Kostenko, 1871, s. 85). “‘Buhara medreseleri binlerce suhteyi, türbeler de bütün Orta Asya’dan, Hindistan’dan ve Tatar dünyasından sayısız hacıyı şehre çekmiştir. Bu sürekli ziyaretçi akını hem bir medrese şehri, hem yüce bir ibadet mekânı, hem de ticari bir platform olan Buhara’yı Orta Asya’nın Mekke’si haline getirmiştir.’” (Zarcone, 2010, s. 100). Ancak sahip olduğu bu önemi zamanla kaybettiğini 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen seyyahların verdiği bilgilerden anlamak mümkündür.

Buhara eskiden İslami ilimlerin merkezi ve konumunun önemi açısından İslamiyet’in Asya’da ve Rusya’da yayılmasının en önemli vasıtasıydı. Buhara aracılığıyla İslamiyet, Çin sınırından Sibirya’ya kadar ulaşırdı ancak eski şanlı Buhara’dan geriye yalnızca medrese binaları ve İslam büyüklerinin türbeleri kalmıştı (Bigi, 2021, s. 105). Medreselerde eğitim veren mollalarla ilgili olarak ise, tüccarlara onlardan daha fazla

öncelik verilmesi gerektiğini dile getiren Kostenko, mollaların yobazlık ve fanatizm taşıdığını belirtir (Kostenko, 1871, s. 85-86).

Kostenko medreselerin sayısı ile ilgili olarak Semerkand'da hücrelerinde 938 öğrenci bulunan 24 medreseden bahseder. Medresede yaşayan öğrencilerin yanı sıra ders dinlemek için gelenler de bulunuyordu (Kostenko, 1871, s. 22). Bahaeddin Naşkıbend'in türbesinin sol tarafında 36 hücreli bir medrese daha vardı (Kostenko, 1871, s. 46). Bu hücrelerin her birinde 2 ya da 3 öğrenci barınabiliyordu.

Buhara'daki medreseler genellikle camilerin yanında inşa edilirdi. Sayıları 140 kadar olan medreseler Kostenko'ya göre Semerkand'dakilerden daha küçüktü ve dikkate şayan değildi (Kostenko, 1871, s. 84). Kostenko'dan 18 yıl sonra Buhara'ya gelen George Dobson da Buhara'daki medreselerin, Timur'un Semerkand'daki yapılarının harabeleri ile dahi karşılaştırılamayacağını belirtir (Dobson, 2021, s. 146). Benzer düşünceleri Schuyler'in de taşıdığını görürüz. Biri hariç hiçbir medresenin Semerkand'daki büyük ve muhteşem harabeler kadar eski ve dikkat çekici olmadığını belirtir (Schuyler, 2007, s. 428). Kostenko da binaları güzel bulmamıştı. Ona göre de Buhara camileri ve medreseleri kışla gibi ağır taş kütlelerine benziyorlardı (Kostenko, 1871, s. 85-86).

Medreselerin sayısı ile ilgili olarak Dobson 1888 yılında 80 medrese bulunduğunu aktarır (Dobson, 2021, s. 146). Vambéry de ondan çok önce seyahat etmesine rağmen Buhara şehrindeki medreselerin sayısının 80'i geçmediğini söyler. En meşhur medreseler arasında ise Kökeltaş, Mir-Arab, Koş, Cuybar, Tursuncan, İrnazar (Ernazar) Medresesi'ni sayar. O, Avrupa'da dahi Türkistan okullarının eğitimdeki üstünlüğünün arka planında Semerkand ve Buhara medreselerinin olduğunu ancak bu kurumlarda şu anda orta çağı anımsatan bir şekilde mantık ve hikmet (felsefe) dışında yalnızca Kur'an dersleri verildiğinden, şiir ve tarih gibi farklı alanlarla da ilgilenilmediğinden bahseder (Vambéry, 2022, s. 426-427). İrnazar Medresesi, Rus Çariçesine elçi olarak giden İrnazar'ın adını taşır ve II. Katerina tarafından yaptırılmıştır. Schuyler de Divanbeyi Medresesinden ve Vambéry'nin bahsettiği gibi Kökeltaş Medresesinden bahseder (Schuyler, 2007, s. 427). Divanbeyi Medresesi, sürekli kaynayan semaverleriyle çay dükkânlarının bulunduğu, Leb-i Havz adı verilen göletin yakınındadır (Kostenko, 1871, s. 87-88). 1890 yılında Buhara'ya gelen başka bir seyyah da medrese sayısı ile ilgili benzer bilgileri vermekle beraber Vambéry gibi eğitimin çağa uygun olmadığını ve bilimle uğraşılmadan dini eğitim vermeye devam edildiğini belirtir. Sayıları 80 civarında olan ünlü Buhara medreselerinde

eğitim Kur'an'la sınırlandırılmıştı ve mollalar fanatik, kaba ve kör olarak kendi molla ordularını yetiştiriyorlardı (Leclercq, 2015, s. 94).

Medreselerde müderris denilen din adamları eğitim verirdi. Müderris olabilmek için, kişinin hukuk bilgisini kanıtlamış olması gerekirdi. Buhara'da devlet görevlilerinin de medrese eğitimi almış olması gerekirdi (Olufsen, 1911, s. 386).

3.2.4. Camiler

Buhara camilerinin, medreseler ve saraylar da dâhil olmak üzere çoğu 15. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş yapılarıdır. Timur ve Şeybani hanedanından Abdullah Han, Buhara anıtlarının pek çoğunun mimarları olmuşlardır (Olufsen, 1911, s. 370).

Kostenko, camilerin sayısı ile alakalı Semerkand'da 165 cami bulunduğunu belirtir. Camiler inşa ettiren kişinin adıyla ya da adanmış oldukları kutsalın adıyla anılıyorlardı (Kostenko, 1871, s. 22). Camilerin isimleri ve nerede bulundukları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermeyen Kostenko, yalnızca Buhara şehrinin bir yıldaki gün sayısına eşit olduklarını iddia ettikleri camileri ile övündüğünü belirtmiştir. Camiler genellikle medreseler ile aynı yerde hatta bazen aynı avlu içinde inşa edilirdi. Camilerin en iyisi olarak Cuma günü Buhara Emir'inin de geldiği Kalyan camiiydi ve onun ön tarafında ise Mir-Arab Camii bulunurdu. Bu iki cami arasında Emir'in suçluları aşağıya attırdığı Kalyan minaresi yer alırdı (Kostenko, 1871, s. 84-85). Buhara'yı ziyaret eden seyyahlar bu kuleden muhakkak bahsetmişlerdi. Burayı Türkistan'ın en yüksek kulesi olarak gören Leclercq, geniş ve sağlam kulenin yaklaşık 51 metre yükseklikte olduğunu belirtir. Kahverengi renkte pişmiş tuğlalar ile örülmüş olan bu yapı bir silindir şeklinde göğe uzanıyordu. Emir'e isyan eden ya da büyük bir suç işleyenler bu kuleden aşağıya atılarak idam edilirdi. Bu infaz sırasında kuleye çıkan suçlular evlerinde örtüsüz vaziyetteki kadınları görmesinler diye idam gününde kadınların evlerinde örtüsüz dolaşmaları dahi Emir tarafından yasaklanmıştı (Leclercq, 2015, s. 85-86).

Kostenko'nun da en büyük camii olarak nitelendirdiği Kalyan Camii (Mescid-i Kelan), için abartılı bir rakamla 100.000 kişilik olduğunu söyleyen Zahir Bigi, burada Cuma namazı kılmış ve caminin mimarisi, tarihi hakkında bilgiler vermiş, burada iken İslam'ın merkezi olarak görülen Buhara'daki bilgisizlik karşısında şaşkınlığını ve üzüntüsünü gizleyememişti (Bigi, 2021, s. 97-98).Schuyler caminin büyüklüğüyle alakalı

şehrin tüm nüfusunu içine alacak kadar büyük olarak tasvir etse de imamın sesini duyabilecek kadar 10.000 kişiyi içine alabilirdi (Schuyler, 2007, s. 426).

Vambery camilerin sayısı hakkında Kostenko'nun eserinde de gördüğümüz gibi Buharalıların camilerin sayısının 365 güne eşit olduğu iddialarına rağmen bu sayının ancak yarısı kadar cami olduğunu belirtir. Kalyan camiinden bahsetmekle beraber DivanbegiCamiisi, Mirekan ve Mescid-i Magakisimli diğer camiler hakkında da bilgi verir (Vambery, 2022, s. 425-426).

3.3. Buhara'da Yönetim

3.3.1. Emir

Buhara Emir'i Muzaffer, Mangıt hanedanına mensup bir Emir olarak babası Emir Nasrullah'ın 1860 yılında vefat etmesi üzerine tahta geçmişti. 1885 yılına kadar sürecek olan saltanatında Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgaline şahit olmuş, hatta komşu Hanlıklarla olan politikalarında bölgenin tarihi açısından büyük sonuçlar doğuracak olan eylemlerde bulunmuştu. 1865'te Taşkent işgal edilirken Hokand Hanlığı'na saldırarak, Hokand Hanlığı'nın iki ateş arasında kalmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Taşkent, Çarlık Rusya hâkimiyetine girmişti (Hayit, 1995, s. 32). Zahir Bigi de Emir Muzaffer'in Rusya'nın Taşkent'e saldırdığı sırada gaflette bulunup Kaufman'ın işini kolaylaştırdığını düşünür. Daha sonrasında ise Emir 1868'de Semerkand'ın işgaline engel olamadı. Katta Kurgan, Ürküt ve Zırbulak taraflarında Emirlik ordusu kaçmaktan başka bir yol bulamadı ve Çarlık Rusya'ya bağlı bir devlet olarak varlığını devam ettirdi. Çarlık Rusya'nın 1873'te Hive'ye saldırısında da yardımcı oldu (Bigi, 2021, s. 86). Çarlık Rusya'ya büyük hizmetleri olan ve Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalini hızlandıran Emir Muzaffer, 34 yıl Buhara tahtında kaldı (Bigi, 2021, s. 103). Emir, babası Emir Nasrullah'ın sert ve kuvvetli karakterinden mahrum olsa da merhametsiz ve karpisli yönünü taşıyordu (Schuyler, 2007, s. 419).

Kostenko, elçilik heyeti ile birlikte onlara kabul için gelmelerine izin verilen 24 Mayıs 1870'te öğlen saat on ikide Emir Muzaffer'i görme imkânı edinmişti(Kostenko, 1871, s. 50-51). Tasvir ettiğine göre girdikleri büyük odada, kapının karşısındaki duvarda yere serilmiş bir keçenin üzerinde yaklaşık kırk sekiz yaşlarında olduğu tahmin edilen,

tıknaz bir adam oturuyordu. Emir Muzaffer herkese elini uzatıp aman diyerek selamlamış ve herkes ondan beş adım ötede yarım daire biçiminde yere oturmuştu. Emir gayet sade giyimliydi. Sıradan parlak yeşil bir halat giyinmiş, başına kar beyazı küçük bir sarık takmıştı. Siması açık ve asildi. Geleneklere göre gözleri boyalıydı. Küçük siyah sakalına akların düştüğü fark ediliyordu. Alnında da kırıksıklar ve derin bir yara izi vardı (Kostenko, 1871, s. 53). Emir'i Kostenko'dan daha evvel 42 yaşında iken gören Vambery, orta boylu, biraz şişman bir adam olan Emir'in, hoş bir simasının bulunduğunu, göz renginin siyah olduğunu ve sakalının da seyrek olduğunu belirtir. Emir olmadan önce bulunduğu idari görevlerinde yumuşak huyluluğu, nezaketi ile tanınmış, dindar bir adam olduğunu belirtmekle beraber Emir olduktan sonraki yıllarda bir memurunu kendisine ait kölelerden birine şüpheli bir bakış attığı gerekçesiyle idam ettirdiğini de söyler. Halk arasında Emir Muzaffer'e "Fillerin katili, farelerin koruyucusu" denirdi (Vambery, 2022, s. 232-233).

Emir'in Abdul Fettah Han adındaki oğluna, elçilik heyeti tarafından bir ziyaret yapılmak istenmişti. Bu duruma, Kuşbeyi vasıtasıyla Emir'in, diğer çocukları arasında bu ziyaretin kıskançlığa sebep olabileceği gerekçesiyle izin vermediği iletilmişti. Kuşbeyi eğer elçilik heyeti isterse Buhara'dan ayrılmadan bir gün önce Abdul Fettah Han için Türkistan Genel Valisinden getirdikleri mektup ve hediyeleri verebilecekleri konusunda tavsiyede bulunmuştu (Kostenko, 1871, s. 57).

Rus Elçilik heyetinin Buhara'da bulunduğu sırada şehre gönderdikleri casuslardan Afgan Han'ı Şir Ali Han'ın, Emir Muzaffer'den Amu Derya üzerinde bir kale inşa etmek için izin istedikleri bilgisi gelmişti. Hatta Emir'i 12.000 kişilik bir birliğin Amu Derya'da olduğuna inandırmışlardı. Eğer Afganların teklifini reddederse savaşacakları konusunda gözdağı vermeye çalışıyorlardı. Aynı zamanda Afganlar Emir'in Rus elçiliğine yaptığı dostane karşılamadan rahatsız olmuşlar hatta Afgan elçiliği Buhara'dan ayrılmak istemiş, Emir Muzaffer'in ısrarı sonucunda şehirde kalmışlardı. Kostenko'nun aktardığına göre bu politik kriz ortamında Emir Muzaffer taraf tutmada tereddüt etse de Rus tarafına boyun eğmiş, İngilizlerin desteği ile hareket ettiğini belirttiği Afganların isteklerine dikkat etmeyi bırakmıştı (Kostenko, 1871, s. 71).

Kostenko'ya göre Emir Muzaffer, Emir olduğu ilk yıllarda halkın onayını ve sevgisini kazanmış olsa da yönetiminde önceden olan adalet yoktu. Halka yüklediği ağır yüklerle kin ve nefreti hak ediyordu. Halkın vergilerle boğulmuş olduğunu belirten seyyah önceden beri uygulanan haraç, tanap gibi vergilerin yanı sıra yeni vergi kalemleri de

oluşturulduğunu, hayatın pahalılaştığını, kıtlıkların başladığını, Emir'in de halkı susturmak ve dizginlemek için infazlara başvurduğunu belirtir (Kostenko, 1871, s. 95).

Emir'in devlet işleriyle alakalı basiretsiz olduğunu ve halkının isteklerine ve ihtiyaçlarına kayıtsız olduğunu düşünen Kostenko, Buhara'da bulunduğu süre zarfında Emir Muzaffer'in bir günde 11 masum insanın öldürülme emrini verdiğini aktarır (Kostenko, 1871, s. 95). 1863 yılında Türkistan seyahatine başlayan Vambéry ise Kostenko'nun tasvirinden bambaşka bir resim ortaya koyar. Ona göre Emir Muzaffer, dini ve ahlaki kuralları zor kullanarak uygulasa da herhangi bir suçtan ötürü itham edilemeyecek iyi tabiatlı biriydi. Halk ona karşı sürekli olarak övgülerde bulunurdu (Vambéry, 2022, s. 232). Bu daha önce de bahsettiğimiz üzere Kostenko'nun Emir Muzaffer'in Emirliğinin ilk yıllarında halk tarafından sevilen ancak daha sonra halkın nefretini kazanan portresini destekler mahiyettedir.

Kostenko'nun düşüncesine göre Buhara halkı hükümet değişikliği istiyordu ve Rusya'nın hâkimiyeti ele geçirmesiyle Buhara'daki despotizm son bulabilirdi. Belirttiğine göre halk arasında Ruslardan ancak vakıf gelirleri olanlar ve mollalar nefret ediyordu (Kostenko, 1871, s. 96).

Emir Muzaffer'den sonra yerine 5 oğlundan dördüncüsü olan ve 1857'de Kermine'de dünyaya gelen, Abdulahad 5 Kasım 1857'de Buhara Emiri olmuştur (Bigi, 2021, s. 103).

3.3.2. Devlet Görevlileri

Kuşbeyi: Buhara'nın bugünkü anlamda başbakanıydı. Emir'in mülkü üzerinde en yetkili kişiydi. Osmanlı'daki sadrazam Buhara'daki Kuşbeyi devlet adamlığında rütbesi ve vazifeleri hemen hemen aynı olan görevlilerdi (Bigi, 2021, s. 101). Ole Olufsen'e göre ise Buhara'daki en yüksek unvan Atalık'tı. Onu Kuşbeyi takip ederdi (Olufsen, 1911, s. 578). Ancak Ebulfeyz Han (1711-1747) devrinden itibaren yüksek rütbeli görevlerden biri haline gelen Kuşbeyi unvanı Mangıt hanedanlığında Atalık unvanının onursal bir unvan haline dönüşmesinden sonra Emirlikteki en yüksek makam olmuştur (Ükten, 2017, s. 158).

16. ve 18. yüzyılda Han'ın av partisini düzenleyen ve avcı kuşlarla ilgilenen kuşbeyleri, Mangıt hanedanı devrinde askeri ve idari görevler de almışlar, Hanlardan sonra

gelen kişiler olmuşlardır. Baş vezir ya da bakanların başı olarak hizmet eden bu görevliler, devlet içerisinde bütün yetkileri elinde tutarlardı. Savaş ve barış yapmak, ordu işleriyle meşgul olmak, bütçe ve vergilerle ilgilenmek, devlet kadrolarına tayinler yapmak(Ziyayev, 2007, s. 12) ve Kostenko'nun seyahatnamesinden anlaşıldığı üzere elçi kabulleri ve elçilerle ilgilenmek de Kuşbeyinin görevleri arasındadır.Kuşbeyi aynı zamanda Buhara Emiri'nin sarayının bulunduğu Ark'ın girişinin sağ tarafında bir platform üzerinde belirli saatlerde oturur ve gelen herkesin dertlerini, şikâyetlerini dinler (Schuyler, 2007, s. 426).

Kuşbeyi, Buhara Emirliği içerisinde çok kuvvetli bir konuma sahiptir. Emir'in en yakınında bulunan bu görevli, Emir'in elçi kabulünde de huzurda bulunurdu (Kostenko, 1871, s. 53). Emir ile elçilik arasındaki mektuplaşmaları da kendisi yapardı. Emir'e iletilecek konular önce ona aktarılırdı. Kuşbeyi, Emir'in huzurunda ayakta beklemesine rağmen, elçilik heyetinin Emir'in oğlu Abdul Fettah Han'ı ziyareti sırasında ayakta beklemediği gibi izin dahi verilmesini beklemeden yanına oturmuştu. Elçilik temsilcisinin Abdul Fettah Han ile konuşmasına da müdahalede bulunup engel olmuş veTürkistan Genel Valisi'ne "Emir hayatta olduğu ve onun hayırhahlığı yaşadığı sürece, Buhara, Rusya'nın hoşnutsuzluğunun bir gölgesini üzerine çekmemek için tek bir adım dahi atmayacak" diye iletmesini istemişti (Kostenko, 1871, s. 81).

Kostenko seyahatinde karşılaştığı Kuşbeyi'ni şu şekilde tasvir eder; Özbek tipinin izlerini taşıyan, yüzü biraz yassı, elmacık kemikleri geniş, gözleri küçük ve şaşı olan, geniş burunlu, ince dudaklı, zeytuni ten rengine sahip olan bir kişiydi. Henüz genç olmasına rağmen yaşlı görünen, tiz ses tonuna sahip, vücut olarak da çelimsiz biriydi(Kostenko, 1871, s. 62). Kuşbeyi Özbek ileri gelenlerinden olabileceği gibi kabiliyetli köleler arasından da seçilebilirdi. Schuyler'in tanıştığı Kuşbeyi Muhammed Biy bunlardan biriydi. İran asıllı eski bir köle olan bu adam yaklaşık 65 yaşlarında konuşkan biriydi (Schuyler, 2007, s. 434).

Mirahur:Türk-İslam devletlerinde saray ahırından sorumlu olan görevlilerdi. Atların sorumlusu olan bu görevliler(Olufsen, 1911, s. 578), Buhara ordusunda askeri birliklerde komutanlık da yaparlardı (Ükten, 2018, s. 168).

Buhara Emirliğinin Mirahur'u Kostenko ve elçilik heyetine de Buhara seyahatlerinde eşlik etmekle görevlendirilmişti. Bu görevi boyunca elçilik heyetinin ihtiyaçlarıyla ilgilenmiş, mola verilecek yerleri belirlemiş, en mühimi de Mirahurların

görevi arasında bulunmamasına rağmen Emirlik ile heyetin kabulüyle alakalı yazışmaları yapmıştır. Elçilik heyetinin kabulü ve kabul sırasında yapılacakları da yine Mirahur haber vermişti. Emir'in istedikleri yere gitmelerine ve diledikleri yerleri görmelerine izin verdiği takdirde elçilik heyetine kendisinin ya da şihaul'un eşlik edeceğini(Kostenko, 1871, s. 50) belirtmesi yalnızca saray atlarından ve askeri işlerden sorumlu olmadığını gösterir. Schuyler'in de verdiği benzer bilgilerden(Schuyler, 2007, s. 409) anlaşıldığı kadarıyla görevleri arasında refakat etme ve koruma vazifeleri de bulunuyordu.

Dobson'un aktardığına göre Emir Muzafferin kendisinden sonra Buhara Emiri olan oğlu Abdulahat Han, Buhara'daki Rus elçiliğine orada yaşayıp, tören ve hizmet işlerini düzenlemesi için bir Mirahur atamıştı(Dobson, 2021, s. 133). Ancak Mirahur'ların böyle bir görevi yerine getirdiğine dair farklı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Şihaul/Şigavul/Çağavul: Timur Devleti geleneğinden beri devam eden bu unvan sarayda teşrifat işleriyle meşgul olan memurlar için kullanılırdı (Aka, 2019, s. 135). 17. Yüzyılda Buhara devlet protokolünde Şihauullar, tahtın karşısında solda yer alırlardı. Birinci sırada hükümdara hediyeleri sunan Yasavul, daha sonra Eşik Ağası Başı ve onun da altında Mirahur, Şihaul gibi memurlar yer alırdı (Alpargu, 2002, s. 579).

Temel görevleri sarayda törensel işleri yürütmek olan Şihauullar yabancı elçileri karşılamak, Emir'in huzuruna çıkarmak ve kabul sırasında yanlarında bulunmakla vazifelidir. Aynı zamanda Emir'in huzurunda iken ziyaretçilerin omuzlarını düşürüp Emir'i eğilerek selamlamalarını sağlayan da bu memurdur (Çelik, 2009, s. 202).

Udayçi/Udaycı: Şeybaniler zamanından itibaren Buhara Emirliğinde bulunan saray görevlilerinden biridir. Elllerinde boyalı iki çubuk bulunan Udayçiler Emir saraydan ya da camiden ayrıldığında ellerindeki kırmızı sopalarla dua eden memurlardı (Akar, 2018, s. 265). Emir'in sarayında ziyaretçileri karşılama görevlerinde de bulunurlardı.

3.3.3. Elçi Karşılama Usulleri ve Saray Görevlileri

Devlet teşrifatında yabancı devletlerden gelen elçileri karşılama belirli kurallar çerçevesinde olurdu. Buhara Emirliği'ne gelen elçiler şehre girdikten sonra önce bir süre dinlenir ve daha sonra Emir'in onayladığı gün ve saatte huzura bir tören eşliğinde kabul

edilirlerdi. Oldukça abartılı olan bu törenler seyyahların pek çoğu için yapılmıştı (Vurgun, 2013, s. 107).

Kostenko'nun içinde bulunduğu elçilik heyeti 23 Mayıs'ta büyük bir insan kalabalığı içinden geçerek girmişti. Halkın büyük kısmı onları Rusça merhaba diyerek karşılamış, şehrin Karakul kapısı yakınlarında bir devlet adamının evine yerleştirilmişlerdi(Kostenko, 1871).Schuyler şehre girmeden önce Emir'in gönderdiği dört tane halat ve süslenmiş bir attan oluşan hediyeler geldikten sonra yola çıkmış ve halk tarafından benzer bir karşılama ile şehre girmişti. Şehirde kendisi için hazırlanan iki geniş odaya yerleşmişti (Schuyler, 2007, s. 419-420). Olufsen de görkemli bir karşılama ile şehre girmişti. Çok renkli, 50 kişilik bir Buhara birliğinin ve başında büyük kürk şapka bulunan, altın işlemeli üniformasıyla bir albayın kılıçlarını çekerek selam vermelerini çok hoş bulmuştu(Olufsen, 1911, s. 114).

Yerleştikleri evde hazırlanan sofralarla en iyi şekilde ağırlanan heyete bir görevli vasıtasıyla Kuşbeyi'nden koşum takımı ve eyerli bir at, üç halat ve bir düzine ipek kumaş hediye edilmiş,Mirahur'un akşam gelerek Emir'in ertesi gün onları kabul edeceğini söylemesiyle heyet dinlenmeye çekilmişti. 24 Mayıs günü sabah erken saatlerde silah ve davul sesleri duyulmaya başlandı. Kostenko'nun Emir'in ordusunun eğitim yaptığını ve ordusunun gücünü göstermeye çalıştığını düşündüğü bu olay usullere göre elçi kabullerinde yapılan askeri bir törendi(Kostenko, 1871, s. 50-51).

Saat on ikide kabule karar verildiğinden tören hazırlayıcısı Şihaul eşliğinde heyet, Ark'a gitmek üzere yola çıktı. Kortejin ön tarafında Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın gönderdiği hediyeler götürülüyordu. Bu hediyelerin arasında gümüş takımlar, bir kronometre, şamdanlı bir yemek saati, müzik kutusu ve bir top kumaş vardı (Kostenko, 1871, s. 51).

Elçilik konvoyunun atlarıyla ciddi ve sessiz ilerleyişinden sonra vardığı Ark'ın koridorlarında Sarbaz askerleri bulunuyordu. Rusça bir komut eşliğinde selam durmaları emredilmiş ve Sarbazlar da komuta uyararak Rus askeri düzenindeki gibi denileni yapmışlardı (Kostenko, 1871, s. 52). Dobson'un seyahatnamesinde de benzer bilgilerle karşılaşıyoruz. Emir'in baş hazinecisine yapılan ziyarette koyu renkte gömlekleri, uzun çizmeleri ve siyah kuzu yününden şapkaları ile Rus askeri üniformalarının taklidi gibi giyinmiş görünen on beş yerli askerin dizilmiş olduğunu görmüştü (Dobson, 2021, s. 140).

Kapı ve koridoru geçtikten sonra atlarından inen heyet üyelerini iki udayçı karşılayıp onları Emir'in huzuruna götürmüştür. Udayçı seyyahın aktardığına göre Şihauulla birlikte heyet üyelerini kollarından tutarak teker teker Emir'in yanına getirmiştir. Emir de hepsine elini uzatmış *aman* diyerek selamlamıştır. Kabul sırasında Rus heyetinden 9 Rus subayı ve Emir'in ise sadece Kuşbeyi ile kapıda bekleyen üç Şihaulu bulunuyordu. Elçi kabul usullerine göre Emir, Rus Çarının, Türkistan Genel Valisinin sağlığını ve heyetin Buhara'da gördüğü hizmetten memnuniyetini sormuştur. Ardından heyet temsilcisi heyetin geliş amacını, Türkistan Genel Valisinin Buhara ile dostluğunu sürdürme temennisini iletmiştir. Kabul bittikten sonra elçilik heyeti farklı bir odada beklemeye çekilmiş, Emir ve Kuşbeyi ise oradan ayrılmışlardır. Birkaç dakika sonra hediye biri kaşmir biri de ipek olan iki halat hediye edilmiş ve giymeleri istenmiştir(Kostenko, 1871, s. 54).

3.4. Ordu ve Teçhizat

Emirliğin ordusu ortaçağ Türk İslam devletlerinin yapılanması ile aynıydı. Eyaletlerde yöneticiler tarafından toplanan vergiler, idari işler ve devlet için asker yetiştirilmek üzere tasarruf edilirdi. Eyalet askerleri iki gruba ayrılırdı. Bunlar kabile üyelerinden oluşan Nökerler ve sıradan halktan oluşan Kara-çerik askerleriydi(Çelik, 2009, s. 177-178).

Kostenko'nun aktardığına göre Buhara ordusunun bir kısmı yazılma yoluyla bir kısmı da zorunlu olarak asker olanlardan meydana geliyordu. Askerlerle ilgili olarak boy ve sağlık gibi hususlara hiç dikkat edilmezdi. Orduda tıbbi bir birimin de bulunmadığını söyleyen Kostenko, sıradan bir askere ayda 1 tilla verildiğini belirtir(Kostenko, 1871, s. 104). Orduya katılmanın gönüllülük esası üzerine kurulu olduğunu gören başka bir seyyah da her askere 1 Frank ödeme yapıldığını aktarır (Leclercq, 2015, s. 91).

Buhara'daki askerlerin hepsi en yüksek rütbeli konumunda olan Topçubaşı'nın emri altındadır. Ordunun subay kadrosu ise yüksek kademedeki devlet adamlarının erkek hareminden kayırdıkları ile doldurulmuştur. Ordu Rus kaçak askerler tarafından eğitiliyordu. Rus kaçakları, Buhara'da büyük komutanlıklarda bulunurlar ve Emir'e danışmanlık yaparlardı(Kostenko, 1871, s. 106).Kostenko, Buhara'da üçüncü gününde şehri dolaşmaya çıktıkları sırada çocukların Rusça bazı kelimeleri ve komut kelimelerini kullanmaları karşısında şaşkınlık yaşamış ve bunları nereden öğrendiklerini sorduklarında

bir Sibiryalı Kazak olan Osman adındaki kişiden öğrendikleri cevabını almıştır. Öğrendiğine göre bu kişi Buhara askerlerini eğitmiş, askeri birlikleri Semerkand ve Zırbulak yakınlarında komuta etmiş, ancak 1868 yılında Emir'e karşı en büyük oğlunu desteklediğinden başı kesilerek idam edilmişti (Kostenko, 1871, s. 56).

Buhara ordusu Türk askeri yapısının ve geleneğinin devamı niteliğinde onluk sistemi uygulamaya devam ediyordu. Piyadeler yüzbaşı komutası altında yüzlülere ayrılıyordu, on yüzlükten oluşan birlik bir binbaşının emri altındaydı (Kostenko, 1871, s. 104-105). 10 kişinin başındakine Onbaşı, 50 kişinin başındakine de Ellikbaşı denirdi (Olufsen, 1911, s. 576-577).

Piyadelerin silahlanması yeterli düzeyde değildi. 10.000 sarbazdan yalnızca 2000 kadarının çakmaklı tüfekleri vardı. Darbeli tüfekler ise ancak komutanlar tarafından kullanılırdı. Kostenko'ya göre askerler komutlara dahi uyamayan ateş edemeyen erlerden oluşuyordu (Kostenko, 1871, s. 105). Askerlerde Avrupa'dan getirilmiş çeşit çeşit eski tüfekler bulunuyordu (Leclercq, 2015, s. 92). Buhara askerleri eski model tüfeklerle donatılmıştı. Bu halleri ile oldukça hırpani bir asker topluluğu olarak görünüyorlardı (Dobson, 2021, s. 140).

Türkistan'da ateşli silah ilk olarak Timur'un dönemindeki kuşatmalarla ilgili kaynaklarda r'ad adıyla karşımıza çıkmakla beraber o devirde bugünkü anlamda ateşli silah kullanımına dair bir kanıt söz konusu değildir. Modern anlamda top kullanımı Türkistan'da 16. yüzyılda görülmeye başlanmıştı (Ükten, 2018, s. 105). Topçuların güçlendirilmesi de Sarbaz askerlerinin meydana getirilmesini sağlayan Emir Nasrullah devrinde olmuştur. O 1837'den itibaren Topçu sınıfının güçlendirmesi için Türkmen Rahim Berdi'yi görevlendirmiştir (Çelik, 2009, s. 180).

Buhara ordusunda kullanılan ateşli silahlarla ilgili seyyahın aktardığı bilgilere bakarak daha önce de belirttiğimiz gibi askerlerin devrin güçlü askeri enstrümanlarındantabancalar, çakmaklı ve darbeli tüfekler³⁰ kullandıkları anlaşılıyor. Rus taklitçiliği ile modernize edilen orduda tabancaların ve tüfeklerin yanı sıra eskiden olduğu

³⁰ Avrupa ordularındaki fitilli tüfekler 120-150 cm uzunlukta ve 2.5-4.5 kg ağırlıkta 14-18 mm çapı olan ateşli silahlardı. Bunların yerini zamanla çakmaklı tüfekler ve 19. yüzyılda ise yeni mekanizmalı (kapsüllü ve içneli) tüfekler almıştır. Çakmaklı tüfekler ise adını çakmak taşıyla ateşlenen mekanizmasından alıyordu. Tetik çekildiğinde horoz çakmak taşını, çakmak demirine çarparak ortaya çıkan ateşi falyaya düşürüyor ve namludaki barut bu şekilde ateşleniyordu. Geliştirilen bu tüfeklerin ilkleri Fitilli tüfekler kadar iyi değillerdi (Ágoston, 2012, s. 461).

gibi orijinal kavisli Buhara kılıçları ile Pers ve Afgan kılıçları da kullanılmaya devam ediliyordu (Olufsen, 1911, s. 477-78).

3.4.1. Sarbazlar

Kostenko eserinde özellikle Sarbazlar ile ilgili olarak gençlikleriyle ayırt edildiklerini ve henüz çocuk yaşta göründüklerini belirtir. Sarbazlar ordunun yaya birlikleriydiler ve Buhara'da 10.000 kadar Sarbaz askeri vardı (Kostenko, 1871, s. 105). Emir Nasrullah zamanında ise Emirlik ordusunun toplamı 40.000 civarındaydı (Leclercq, 2015, s. 91). Bu birlikler kurulma aşamasında hassa sistemine bağlı kalarak kölelerden oluşturulmuş ve askerlerin Özbek kökenli olmamasına dikkat edilmiştir. Bu birliklerin temel insan kaynağını ise Rus ve İran kökenli askerler oluşturmuştur (Ükten, 2018, s. 95). Buhara Emirliğinin en kuvvetli askeri gücü Mangıt kabilesinden ve Hitay-Kıpçak, Kırgız, Uşruk, Arap, Nayman, Burkut, Saray gibi kabilelerden geliyordu. Ancak kabile çıkarlarını gözetken ve kabile beylerinin emrine tabi olan bu askerler Emir'in merkezi otoritesini sarsıcı bir etki yaratıyordu. Bu birliklerin askeri disiplini de bulunmuyordu. İşte Sarbazlar gibi doğrudan Emir'e bağlı ve hiçbir kabileye mensup olmayan köle birlikleri de bu sebeple oluşturulmuşlardı. Emir Muzaffer'in babası Emir Nasrullah tarafından uygulamaya konulan bu hedefte ona yardımcı olan Abdussamed adında bir İranlıydı. Bu kişi sayesinde Buhara'da sayıları o dönem yüzleri bulan üniformalı, silahlı, disiplinli ve bütün kabile ile ulema etkilerinden azade devletin ilk düzenli ordusu kurulmuştur (Çelik, 2009, s. 179-180). Rus etkisi orduda kendini gösteriyordu. Ordunun, kaçak Rus askerleri tarafından eğitilmesinin yanı sıra bütün askeri komutlar da Rusçaydı. Yapı, hareketler ve işaretlerde de Rus etkisi göze çarpıyordu (Kostenko, 1871, s. 105).

Sarbazların kıyafetleri başta kuzu kürklü şapkalar olmak üzere, üstte siyah dik yakalı kırmızı kazakinler³¹ ile altta şalvar pantolon ve çizmelerden oluşuyordu (Kostenko, 1871, s. 105), (Leclercq, 2015, s. 91-92). Sarbazlar her ne kadar Buhara'nın ilk düzenli ordusu mahiyetinde oluşturulmuş, disiplinli bir ordu konumunda olsalar ve devlet için hem içeride beylerin gücünü kırmak hem de dışarıda komşu hanlıklara ve Rusya gibi uzaklardan gelen düşmanlara karşı koyma amacını taşısalarda uzun ömürlü ve başarılı olamamışlardır. Buna sebep olan etkenlerin başında ise hem bulunduğu yüzyılın bilimsel,

³¹ Düğmeleri olmayan, kancalı, yakalı yarım kaftan bkz. (TolkoviySlovar, 1865, s. 691).

askeri gelişmelerini takip edemeyip, iyileşme ve dönüşüm sağlayamayan Buhara Emirliği'nin siyasi durumunun, hem de seyahatnamelerin verdiği bilgiler ışığında anlaşıldığı üzere Sarbaz askerlerinin sayılarının savaşlarda büyük başarılar kazanamayacak kadar az olmasının rolü büyüktür.

3.4.2. Topçular

Belirttiğimiz üzere ordu içerisinde Rus kaçakları ve kölelerden yararlanılıyordu. Türkistan'da bilhassa Rus köleler ateşli silah ve top yapımı konusunda sahip oldukları bilgi ve tecrübeleriyle Emirlik için önemli bir konumdaydılar. Bunlardan biri de geçmişinde kölelik bulunan Efremov gibi Rus askerlerdi. Rus Çarlığı bu Rus askerlerin Türkistan'ın askeri anlamdaki gelişimine katkı sağladığının farkındaydı, bu sebeple de Rus kölelerin kurtarılması için çok sayıda diplomatik girişimde bulunmuştu(Karakulak, 2020, s. 106-107).Sarbaz birlikleri gibi Topçu birlikleri de İranlı ve Rus kölelerden meydana getirilmişti. Top, güçlü surların aşılmasından o dönemin en yıkıcı gücü olduğundan Emir'e Sarbazi birlikleri gibi beylerin gücünü kırmasında fayda sağladığı gibi bilhassa Hokand Hanlığı'na karşı olan mücadelelerinde de fayda sağladığı aşikârdı. Topçu birliği her ne kadar komşu Hanlıklarla olan mücadelede fayda sağlasa da teknolojik ve askeri olarak kendinden daha ileri durumda bulunan Rus ordusuna karşı bir başarı elde edememişlerdi(Ükten, 2018, s. 125). Bu durumla alakalı Kostenko, KattaKurgan'dan Buhara'ya doğru yol alırken geçtikleri Zırbulak tepeleri ile ilgili olarak bir tespitte bulunmuş ve 1868'de General Kaufman'ın Buharahlara karşı burada zafer kazanmış olmasının sebebinin sahip oldukları şarapnel benzeri bir topçu silahı olan Karteç'in etkisi olduğunu belirtmiştir. Rus ordusunun bu üstünlükle Zırbulak'ı hiçbir çaba göstermeden anında alabileceği iddiasında bulunmuştur(Kostenko, 1871, s. 38).

Daha önce de belirttiğimiz üzere Buhara ordusunun en yüksek rütbeli komutanı Topçubaşı'ydı ve tüm askerler onun emri altındaydı. Ordu'da tahminen 1000 kadar topçu (topçı) vardı. Buna karşılık Buhara'nın 200 topunun olduğunu söyleyen Kostenko bir alana yerleştirilebilecek ancak iki düzine kadar top bulunabileceğini belirtir(Kostenko, 1871, s. 105).

Topçular'ın giysileri de yine Rus etkisinin altındaydı.Kostenko'nun aktardığına göre topçular kırmızı renkte dik yakalı mavi bir kaftan giyerlerdi ve neredeyse tamamı İranlı esirlerden meydana getirilmişti(Kostenko, 1871, s. 105).

3.5. Ekonomik Hayat

Buhara sahip olduğu konum itibariyle yüzyıllarca bir ticaret şehri olarak varlığını sürdürmüş ve bu önemi sayesinde de pek çok millete, kültüre ev sahipliği yapmıştı. Kadim ipek yolu üzerinde bulunan ve doğu ile batı arasında gidip gelen kervanların uğrak yeri haline gelen Buhara, bir ticaret başkenti sayılabilir. Sahip olduğu bu önem Buhara'yı kavimlerin güç ve zenginlik için ele geçirmeye çalıştıkları bir coğrafya haline getirmişti.

Türkistan'da hayat Pazar yerlerindeydi. Bu canlı ticari hayat içerisinde İran'da olduğu üzere her ürünün satıcısının olduğu dükkânlar Türkistan'da da aynı alan içerisinde yer alırdı. Yani pazarın bir kısmı ipek satıcılarına, bir kısmı tahıl satıcılarına, bir kısmı da kuyumculara vs. ayrılırdı. Giysi, yemek, satıcıları ve bakırcı, dülger gibi zanaatkârların da aynı şekilde pazar içinde aynı gruptan satıcılarla dolu bölümleri vardı (Bacon, s. 78).

Seyyahların verdiği bilgilere bakarak Buhara'ya pek çok ülkeden mal getirilip satıldığını görebiliriz. Buna karşılık Buhara malları da dışarıya götürülüp satılıyordu. Bu daha çok fuarlar vasıtasıyla gerçekleştiriliyor özellikle de NijniNovgorod'dakifuara Buharalı tüccarlar tarafından pamuk, narenciye tohumu, ipek, kök boyası, ravent³² gibi ürünler getiriliyor ve burada onları Rus malları ile değiştirip Buhara'ya Rus malları getirip satıyorlardı (Kostenko, 1871, s. 98).

Buhara Emirliği'nde kullanılan paralar ile Çarlık Rusya'nın kullandığı paranın 1870 yılındaki değeri ile ilgili olarak Kostenko, Buhara'nın 1 *tillasının* (altın para) 5 Rus rublesine; 1 *tengenin* (gümüş para) de 1 rubleye denk geldiğini aktarır (Kostenko, 1871, s. 100).

³² “Karabuğdaygillerden, 1-2 metre yüksekliğinde, büyük yapraklı, beyaz çiçekli, çok yıllık ve otsu bir bitki (Rheumofficinale)”(Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

3.5.1. Pazarlar

Buhara camileri ve medreseleri gibi pazarlarıyla da meşhurdur. Tüccarlar için her imkânın olduğu bir ticari merkez olan Buhara'da Pazar binaları bazı yerlerde tamamen taştan yapılmıştır. İçlerinde daha çok zindana benzeyen küçük dükkânlar barındıran bu Pazar yerlerinde her çeşit ürün bulmak mümkündür. Bu dükkânlarda küçük satıcılar oturur, mallarını satar ve sattıkları mallarını da kervansaraylarda bulunan daha büyük tüccarlardan satın alırlardı (Kostenko, 1871, s. 86). Üstü çatıyla kapatılmış pazarlara dikkat eden seyyaha göre diğer Türkistan şehirlerindeki tür olanaklara sahip değildir. Bu dükkânlar biraz karanlık olsa da serin yerlerdir ve yağmurlu havalarda da bu sayede kuru kalırlar (Kostenko, 1871, s. 87).

Buhara'yı ziyaret eden seyyahların bu kadar canlı bir ticareti tasvir etmeleri de elbette kaçınılmazdır. Pazarlar hakkında bilgi aldığımız kaynaklardan biri de Schuyler'in seyahatnamesidir. O, Registan meydanındaki pazarın Buhara pazarları arasında en önemlilerden biri olduğunu belirtir. *Carsu* pazar adındaki bu açık pazar Ark'tan Divanbeği Medresesi'ne kadar yayılıyor ve şehrin merkezini işgale ediyordu. Gösterişsiz ancak ilginç bulunduğu bu pazarda cadde boyları dükkânlar ve kervansaraylarla doludur ve aynı zamanda özel ticari malların da satıldığı tuğla veya ağaç malzemeler kullanılarak inşa edilmiş timi adı verilen yerler bulunuyordu. Örneğin ipek, kadife ve örtü kumaşları Abdullah Han timisinde satılıyordu (Schuyler, 2007, s. 429). Vambéry de pamuklu dokuma, patiska ve müslin gibi kumaşların satıldığı, 248 dükkân barındırdığını söylediği Raste-i Çit Furuşi adında bir alışveriş yeri olduğunu belirtir (Vambéry, 2022, s. 220). Aynı türden malları barındıran dükkânlardan oluşan bu alışveriş yerleri de bir timiydi.

Timi ile kervansaraylar arasındaki fark timilerde satıcıların kalacakları bir yer olmaması ve farklı insanların ticaret yaptığı kapalı bir avlu boyunca dükkânlar ve odalar değil de onların yerine dolaplar ve tezgâhların bulunmasıdır. Semerkand'da 290 satış yeri olan 2 timi ve 19 pazar yeri bulunuyordu. Pazar yerinde bulunan dükkânlarda satılan ürünler ise demir, bakır, çömlekten mutfak eşyaları, at koşum takımları, et, Rus çayı, bıçak, ayakkabılar, ketmen (kazı aletleri) dökme demir kazanlar, ipek, boyalar, kamçılar, kamış sepetler, basmalar gibi çeşitli ürünlerden oluşuyordu. Pazarlardaki küçük ya da büyük toplam dükkân sayısı 1085'ti. Semerkand'da mevcut fabrikalar ise 12 tane demir dökümhanesinden, 4 tane tuğla fabrikasından, 34 tane yağlı mum ve sabun yapan

fabrikadan, 30 deri fabrikasından ve 2 un değirmeninden meydana geliyordu. Su motorlu değirmenler dışında fabrikalarda iş manuel olarak yapılıyordu (Kostenko, 1871, s. 25).

Şehir duvarları içerisinde 50, dışında ise 20 civarında timi vardı. Her timinin kendi aksakalı bulunur ve bu aksakal tüccarlar ile zanaatkârlar arasında düzeni sağlardı (Olufsen, 1911, s. 519). Bu timilerden bir diğeri de Buhara şehrinin kuzey tarafındaki halıcıların çarşısı Tim-i Gilan'dı. Binlerce halının bulunduğu bu büyük çarşıda hem Buhara'da dokunan halılar hem de İran, Afganistan, Belucistan, Kırgızlardan ve Türkistan'daki diğer komşu devletlerden halılar bulunurdu (Olufsen, 1911, s. 532). Raste-i Sarrafan'da para değıştirenler ve kitapçılar, Raste-i Suzengeran'da tuhafiyeciler, Raste-i Zergeran'da kuyumcular, Raste-i Attari'de baharatçılar, Raste-i Çilingiran'da çilingirler, Raste-i Kannadi'de şekerciler, Raste-i Çay Furuşı'de çay satıcıları, Bazar-ı Latta'da keten kumaş satıcıları, TimçeDarayFuruşı'de bakkallar ve daha önce belirttiğimiz gibi Raste-i Çit Furuşı'de kumaş tüccarları bulunurdu (Vambéry, 2022, s. 427-428). Aynı zamanda şehirde Tak-i Tirgeran adında okçular çarşısı ve Tak-i A'lafi adında yemciler çarşısı da mevcuttu (Zarcone, 2010, s. 125).

3.5.2. Kervansaraylar

Buhara'da 50 kadar kervansaray vardı ve bunlar diğer Türkistan şehirlerinde olanlardan daha şık ve büyüktü. Her milletin kendi mallarını koyabilecekleri kervansaray ayırıydı. Rusya'dan gelen Rus tüccarlar 1500 deve kadar mal alma kapasitesi olan *AlimSaray*'ı kullanırlardı. Rusya Tatarları (kethüda ve vekiller) ise 2000 deve kadar mal depolama kapasiteli olan Nagay Saray'da mallarını depolarlardı (Kostenko, 1871, s. 86-87). Bu kervansaraylarda toptan ticaret yapılırdı, Müslümanlardan %2, Ruslar ve diğer gayrimüslimlerden de %5 oranında, zekât adı altında gümrük vergisi alınırdı (Kostenko, 1871, s. 86). Kervansaraylar depolama amacı için kullanıldığı gibi yabancıları ağırlamak amacıyla da kullanılırlardı (Vambéry, 2022, s. 428). Kervansarayların içlerinde tacirler için ve ticari mallar için odalar düzenlenirdi. Bütün kervansaraylarda dükkân sayısı 712 kadardı (Kostenko, 1871, s. 23).

Kervansarayları dolduran mallar, deve kervanları ile taşınıp getirilen ticari ürünlerden oluşurdu. Şehre sürekli olarak deve kervanlarının girdiği görülürdü. Kervanın

önünde bir deveci ilerler ve boynuna takılmış büyük çingiraklarla bronz renkli iri develer onu takip ederek içeriye girerlerdi (Leclercq, 2015, s. 81).

Rus hâkimiyetine girmiş Semerkand'da ise 33 kervansaray bulunuyordu. Bunların 9'u ise Hint kervansarayıydı(Kostenko, 1871, s. 23).

Kervansaraylar, başta Emir olmak üzere kuşbeyi, divanbeyi, reis gibi yüksek devlet görevlerinde bulunan yöneticilerin ve zengin molla, tüccar ya da varlıklı başka kişilere aitti (Koç, 2019, s. 55).

Kervanlar ve kervansaraylar ticari hayat için büyük önem taşıyorlardı. Bu sebeple Türkistan hanlıkları kervan yollarının ve kervanların güvenliğini sağlama konusunda titiz olmuşlardır. Kervanlara özellikle Türkmen akınları yapıyordu. Schuyler, Buhara'ya doğru giderken Karavul'da bir kervansarayda bulunmuştu ve oldukça iyi durumdaki bu kervansarayda büyük bir muhafız alayı ile karşılaşmıştı. Kendisine de Türkmenlerin saldırısı ihtimaline karşı bir muhafız grubu eşlik ediyordu (Schuyler, 2007, s. 415).

3.5.3. Yerli Malları

Buhara'nın yerli ticari malları arasında çoğunlukla bitkisel ve hayvansal ürünleri saymak gerekir. Bunlar arasında bölgede yetişen meyve ve sebzeler, ipek ve pamuk gibi tarımsal ürünler ile hayvansal gıdalar olarak kullanılan bazı ot çeşitleri, kürk, deri gibi hayvanlardan elde edilen ürünler ve el işçiliği olan zanaatkârlık ürünleri, aynı zamanda Buhara'nın ünlü kumaşları sayılabilir.

Buhara'da yalnızca üç gün kalan Kennedy, ipeklerle, silahlarla, antika yerli üretimi pirinç ve bakır eşyalarla dolu olduğunu gördüğü çarşıları gezme imkânı bulmuştu(Kennedy, 1890, s. 76).

Buhara'da kıyafetler çoğunlukla parlak renkli kumaşlardan üretilirdi. Çünkü halkın giyim zevki gösterişli giyinmekti. Ucuz fiyatlarla satılan bu tip ürünler için Rusya Tatarlarından dahi Buhara pazarına gelenler olurdu. Aynı zamanda Kazak, Kıpçak ve Kalmuklar da bozkırdan buraya gelirlerdi. Buhara pazarları onlar için Paris ya da Londra gibiydi(Vambéry, 2022, s. 221). Çoğunluğu el işçiliği ile üretilmiş olan yerli ürünlerinin ucuzluğu konusunda seyyahlar ortak fikirlere sahipti.

Yerli malları hakkında ayrıntılı bilgiler veren Kostenko, ürünlerin satış fiyatları ile ilgili olarak da açıklamalar yapar. Seyahatnamede adı geçen tarımsal ürünleri ve fiyatlarını şu şekilde sıralayabiliriz;

Buğday: 1 batmanı³³ (8 pud) 50 tenge, Un: 1 batmanı 52 tenge, Pirinç: 1 batmanı 56 tenge, Arpa: 1 batmanı 28 tenge, Süpürge darısı³⁴: 1 batmanı 28-30 tenge ederdi. Darı: Buhara'dasakinler tarafından kullanılmazdı, yabancı olarak büyür ve atları ve sığırları beslemek için kullanılırdı. Tütün de Buhara'da ekilmezdi. Katta-Kurgan, Karşî, Şehr-i Sebz ve Semerkand'dan getirilirdi. Kozalardaki (temizlenmemiş) pamuğun1 batmanı 60 tenge. Temizlenmiş pamuğun1 pudu 18-26 tenge,dzhekuşka³⁵4 pudu1.5 tenge, kök boyası 3 tilla, kuru üzüm 1 pudu 2 ruble, taze üzüm 1 pudu 40 kopeyk, kayısı 5 funtu 2-5 kopeyk, şeftali 1 pudu 20 kopeyk(Kostenko, 1871, s. 100).

Eserde yer alan hayvan fiyatları ise şu şekildedir;

At; 5 ile 200 tilla. Eşekler 1 1/2'den 15tilla arası. Develer; 5 -15 tilla arası. İnekler 2-10 tilla arası. Boğalar 4 ila 10 tilla. Koyunlar 15 ila 70 tenge, keçiler ise 4-10 tengeye satılırdı. Besin olarak kullanılan Sığır eti: 1 funt 5 kopeyk, koyun eti: 1 funt 6 kopeyk, ördek: 25-30 kopeyk, kaz: 30-50 kopeyk, tavuk: 20 kopeyk ve yüz yumurta ise 85 kopeyk'e satılıyordu (Kostenko, 1871, s. 100).

Fabrika ürünlerinin fiyatları ise şu şekildedir;

Pamuk ipliği 1 çarık³⁶4.75-5.5tenge arasındadır. En yüksek kalitedeki pamuk iplikleri ise 7-9 tenge arasında satılırdı. *Buz*³⁷18 arşın uzunluğundaki bir parçası 3-4 tenge kadardı. *Alaç*³⁸ 3-15 tenge, *Kalyama*³⁹ 3-7 tenge, *Çit*⁴⁰ 17-20 tilla, *Halat*⁴¹ 8-30 tenge,

³³7,692 kilograma tekabül eden eski bir ağırlık ölçüsü birimi(Türk Dil Kurumu Sözlük, 2022).

³⁴*Cugara* adı verilen bu bitki köylerde yüksek verimli bir mahsuldü. Tohumları insan, hayvan ve kümes hayvanları için yenilebilir özellikte olan sapları saman, hasır ve yakıt olarak kullanılabilen bir bitkiydi (Bacon, Esir Orta Asya, s. 70). Bu bitkiye, Amerikan Mısırı da denir ve bilhassa sapları at besini olarak kullanılır (Meakin, 1903, s. 29-30).

³⁵ Eşekler için bir yonca türü (Kostenko, 1871, s. 100).

³⁶ Çarık (Çerik): Batman'dan daha küçük bir ağırlık ölçü birimi. Kostenko'ya göre bir çarık Rus ölçü birimlerinden 5 funt'a eşitti (1 funt= 0.45 kg.) (Kostenko, 1871, s. 101).

³⁷ Beyaz renkte, özellikle gömlek ve iç çamaşırı yapımında kullanılan biraz kalın olan pamuklu kumaş, patiska.

³⁸ İnce yapılı ve iki renkli dar şeritlerden oluşan bir kumaş türü (Vambéry, 2022, s. 221). Farklı genişlikteki şeritlerden oluşan ve ipeğin kalınca bükülmesiyle elde edilen ibrişimden yapılan bu kumaş Buhara'dan ihraç edilen ürünlerden biridir. Özellikle Katta Kurgan'ınalaçası kalitesiyle ünlüdür.

³⁹*Kalyama* (*Kalama*): Beyaz üzerine tek renkli çizgilerden oluşan bir kumaştır. Çizgilerin rengi ise mavi, kırmızı ve yeşildir. Semerkand, Katta Kurgan'da büyük miktarda kalama üretilir ve Buhara'da ihracatı önemli bir kumaştır.

koza 9-14 ruble, ham ipek 2 ruble, *Adras*⁴² 5-9 ruble, *Kanaus*⁴³ (kanvas) 9-14 ruble, *Benaryas*⁴⁴ 8 ruble, atlas 14 rubleye satılırdı. Yün 2 ruble, deve yünü 3 ruble, keçi tüyünün 1 pudu 8 ruble, *Armyaçina*⁴⁵ 12-100 tenge, *koşma*'nın⁴⁶ 3 arşın uzunluğundaki bir parçası 25 tenge ederdi. Halılar 15-150 tenge, *keşmir şalları* 80-800 tenge, kürkler 95-100 tenge (en iyi kürkler 110-140 tenge), tilki karaganka kürk 5 tenge, sansar kürk 10-13 tenge, boz renkli kurt kürkü 15.5 tengeye alıcı bulurdu (Kostenko, 1871, s. 101).

3.5.4. İthal Ürünler

Daha önce belirttiğimiz üzere Buhara Emirliği, nüfus açısından çeşitliliği ile dikkat çekiciydi. Emirliğin pek çok şehrinde, ahali arasında çeşitli kavimlerden insanlara rastlanırdı. Böylesi demografik yapı içerisinde elbette Buhara'daki satıcılar arasında da çok farklı milletlerden insanlara rastlanabilirdi. Bunlar arasında çok sayıda Yahudi ve Hintli satıcı da bulunmaktaydı (Kennedy, 1890, s. 76). Benzer bilgileri gördüğümüz Vambéry'nin seyahatnamesinden de itici yüzleri ve alınlarındaki kırmızı işaretleriyle ayırt edilen Hintlilerin burada Multanî adıyla bilindiklerini öğreniyoruz (Vambéry, 2022, s. 219-220). Multanî aynı zamanda Hindistan ve Afganistan için Multan'da üretilen bir kumaştır (Kostenko, 1871, s. 99). Burada Rus pamuklu kumaşlarından, pek çok İngiliz, Fransız ve Alman kumaşlarına kadar dünyanın her köşesinden ürünler bulmak mümkündür (Schuyler, 2007, s. 429).

Buhara sahip olduğu konumuyla ticari olarak tüccarlar ve ekonomik zenginlik elde etmek isteyen devletler için adeta bir cennetti. Bu sebeple Emirlik merkezi Buhara'nın ve diğer önemli şehirlerinin yoğun ilgi görmesi kaçınılmazdı. Rusya ve Avrupa'nın Buhara Emirliği'nin güneyindeki ülkelerle ticaretinde Buhara, Semerkand ve Karşı gibi şehirler

⁴⁰ Astar-çit, kurpa-çit, ak-çit gibi çeşitleri olan bir kumaş türü. Beyaz ve kırmızı renklerde olabilen bu kumaş daha çok halatların astarı olarak ya da battaniye yapımında kullanılır (Kostenko, SrednyaAziya i vodvorenje v ney Russkoygrajdanstvennosti, 1870: 218).

⁴¹ Geleneksel Buhara üst giysisi, geniş bir tür kaftan. Tacik ve Özbeklerin Halatları ipek veya pamuktan çok renkli olurdu. Afganlar kar beyazı yünlü kaftanlar giyerlerdi. Yahudiler ise tek renkli halatlar ve üstünde bir ip olan siyah bir şapka takarlardı (Olufsen, 1911, s. 518).

⁴² Halat dikiminde kullanılan ve dar şeritler halinde dokunan, rengârenk yarı ipek kumaş.

⁴³ Kalın ipek kumaş.

⁴⁴ Buhara'da üretilen ve parlak bir yüzeye sahip olan kumaş. 18 arşın uzunluğunda ve 6 verşov genişliğinde olur.

⁴⁵ Özellikle deve yününden olmak üzere koyun yününden de yapılan bir kumaş türüdür. Kışlık giysiler için kullanılır.

⁴⁶ Keçe.

Rus ve Avrupa malları için birer depo görevi görmüş, Rusya'dan gelen mallar diğer ülkelere buradan dağıtılmıştı (Çelik, 2009, s. 188).

Buhara sanayisi İslami bilgiler haricinde her bilgiyi günah sayan bir taassup içinde olduğu dolayısıyla da teknik bilgi eksikliğinden gelişmemiştir. Bu da Buhara, Hive ve Hokand'ı sanayi ürünlerinde Rusya'ya bağımlı hale getiriyordu (Kostenko, 1871, s. 104). Buhara Emirliği'nin ithal ürünleri diğer Türkistan Hanlıklarında da ortak olduğu üzere daha çok endüstri ürünlerden ve halkın beğenisini, giyim zevkini karşılayan kumaşlardan oluşuyordu. Bu türden ürünler ise en fazla Türkistan konusunda siyasi bir rekabet içinde olan Rus ve İngilizler tarafından karşılanıyordu.

Kostenko'nun tabirlerine bakıldığında Çarlık Rusya'nın, İngilizlerin Buhara Emirliği'ne ekonomik açıdan malları ile sızmaya çalıştığını düşündüğünü görürüz. Bu düşüncesini açıkça dile getiren Kostenko'nun düşüncesine göre İngilizler, Rus ticaretini ve etkisini baltalamaya çalışıyorlardı (Kostenko, 1871, s. 99).

3.5.4.1. Rus Malları

Buhara ekonomik ve ticari anlamda da Rusya'ya meyil gösteriyordu. Çarşılarında her adımda Rus mallarıyla karşılaşmak olağandı. Bunlara Müslümanların keyif yerleri olan çayhanelerde Rus semaverlerini, çaydanlıklarını, tepsilerini ve fincanlarını da görmek dâhildi. Aynı zamanda bir Müslümanın evinde de Rusya'dan gelen tabaklar, sandıklar, kumganlar (güğüm testi), kapı menteşeleri vb. pek çok ürünle karşılaşabilirdiniz. Giyim kuşamda da az da olsa bu etki göze çarpardı. Bir Müslümanı Rus basmasından halat ya da Rus telatininden bir çizme giyerken görmek mümkündü. Buharalı çiftçi toprağını Rus demiriyle sürüyor ve Buhara ordusunun askeri çakmaklı tüfekte donanıyordu (Kostenko, 1871, s. 96-97). Rus malları Buhara'ya Orenburg üzerinden geliyordu (Vambery, 2022, s. 220).

Seyahatnamede adı geçen Rus malları ve fiyatları ise şöyleydi;

Şekerin 1pudu 40 tenge; çayın 1pudu 14 tilla; Stearin mumların ise 1pudu 55 tengeydi. Madeni ürünlerden ise kırmızı bakır varak: 1 batmanı 23 tilla; Pirinç'in 1pudu 80-85 tenge. Demir'in 16 pudu 200 tenge; Dökme demir kazanlar 12 tilla, Kalayın 1 pudu 55 tengeydi (Kostenko, 1871, s. 101).

Kumaş ve deri fiyatları ise şöyleydi; Uzunluğu 40-59 arşın uzunluğundaki *basmanın* topu 29-45 tenge arasında satılırdı. *Kalikot*'un⁴⁷ 66 arşın uzunluğundaki topu 35 tenge; 20 arşın uzunluğundaki ve 1-1.5 arşın genişliğindeki *Çuha*'nın⁴⁸ bir parçası 5-5.25 tillaya; Siyah Telatin'in⁴⁹ 10 tanesi 230-250 tengeye, Kırmızı Telatin ise 250-270 tengeye kadar satılırdı. Bogomazov'un Fabrikalarının Keten Bezi⁵⁰, 40 arşınlık parçası 57-60 tengeye; Kalyabatun'un⁵¹ 60 zolotnik⁵² ağırlığında paketi 100-114 tenge, No. 38 ve 40 İplik ise 30-34 tenge arasında satılırdı (Kostenko, 1871, s. 102).

Bazı maddeler ve kimyasal ürünler ise şunlardı; Nişadır'ın⁵³ 1 batmanı 7 tilla; Karmin'in⁵⁴ 1 pudu 8,5-12 tilla. Rendelenmiş sandal ağacı 1 batmanı 7.5 tilla, Mavi Vitriol'un 1 pudu 30-35 tenge, Şap'ın 1 batmanı 7 tilla, cam levhanın 1 pudu 3 tilla ederdi (Kostenko, 1871, s. 102).

Buhara için Rus malları özel olarak Türkistanlıların ihtiyaç ve zevklerine göre hazırlanıyor ve Buhara pazarlarında bu ürünler Rusya'nın kendi pazarlarından daha ucuz fiyatlara satılıyordu (Kostenko, 1871, s. 97).

3.5.4.2. İngiliz Malları

Seyyahın aktardığı bilgilere bakıldığında Buhara'da Rus mallarına oranla İngiliz mallarının daha az olduğu görülür. İngiliz malları Buhara'ya Hindistan'ın Müslüman nüfusu için Kabil'den giriyordu (Kostenko, 1871, s. 98). Vambéry'nin seyahatnamesinde de benzer bilgileri görmek mümkündür. O da Rus mallarının bulunduğu dükkânların çoğunlukta olduğunu Avrupa mallarının pek göze çarpmadığını ancak Birmingham ve Manchester markalarını görmenin kendisini oldukça şaşırtıp heyecanlandığını belirtir (Vambéry, 2022, s. 220).

⁴⁷ Fransızcadan dilimize geçmiş olan ve ilk kez Hindistan'ın Kalikot kentinde yapıldığından dolayı Kalikot adını alan pamuklu hasse denilen bez, bir cins patiska (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2020).

⁴⁸ Farsça kökenli "tüysüz ince sık dokunmuş yün kumaş" (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2020).

⁴⁹ Rusça kökenli bu kelime "Bir tür sağlam yumuşak dana veya öküz derisi" (Türk Dil Kurumu Sözlük, 2020).

⁵⁰ Eserde Тикъ (Tik) olarak geçen ve keten bezi anlamında kullanılan bu kelime aynı zamanda Hint meşesi, tük ağacı anlamlarına da gelir (Mustafayev ve Şerbinin: 908).

⁵¹ Kalyabatun, Kalyapuş-Kalapuş denilen başın tepesine tam oturan erkek şapkasının yapımında kullanılır.

⁵² 4.26 gram ağırlığındaki bir tartı birimidir (Mustafayev & Şerbinin).

⁵³ Amonyak

⁵⁴ Karmin Boyası: bir böcek türünün dışısından üretilen ve kırmızı renk veren doğal bir boyadır. Bu boya günümüzde de gıda ve tekstil boyası olarak kullanılmaya devam etmektedir. Coccoidler'den Coccidae, Dactylopiidae, Kermesidae, Margorodidae ve Keriidae familyalarının böceklerinden elde edilir ve bu boya ticari olarak değerlidir (Kaydan, 2014, s. 42).

Kostenko'nun verdiği bilgilere göre Buhara pazarlarında yer bulan İngiliz ürünleri şunlardı; Tülbent 24 arşın uzunluğunda 1.5 arşın genişliğindeki bir topu 15-17 tenge, bir kumaş çeşidi olan ve *Viboykanın* yerini alan alacalı tülbent *Agaban*'ın ise 20 topu 8 tillaydı. 50 arşın uzunluğunda 2 arşın genişliğinde birinci kalite *Kalikot*'un 1 topu 2 tillaya satılırdı. İkinci kalite *Kalikot* 1.5 tilla, üçüncü kalite *Kalikotise* 1 tilla 7 tengeye satılıyordu. *Sarı Alvuan*'ın 20 topu 34 tilla; *Kırmızı Alvuan*'ında 20 topu 40 tillaydı. *Lonka*⁵⁵ adındaki çayın 4 pudu 40-55 tilla, dağ *Lonka*'sıise 40 tillaydı. *Kırkma*⁵⁶ çay 30 tilla, Ak-baş (kır) çay 25 tillaydı. Toz şekerin 1 batmanı 16 tilla, biberin 1 batmanı 24 tillaya satılırdı. *Çivit*'in⁵⁷ ise 1 pudu 4-4.5 tillaydı(Kostenko, 1871, s. 102).

3.5.5. Köle Ticareti

Dünya tarihine bakıldığında da pek çok toplumda görülen kölelik uygulaması Türkistan'da da hem toplumsal hem de ekonomik hayat içerisinde var olmuş hatta siyasi ve askeri hayatta da izleri görülmüştür. Bilhassa yerleşik Türk toplulukları için kölelerin anlamı tarımsal faaliyetlerde yardımcı olmalarıydı. Köleler ya İslami kaidelere göre özgürlüklerini ya efendileri tarafından azad edilerek ya da kendi paralarıyla kendi özgürlüklerini satın alarak kazanabilirlerdi (Doğan & Erdoğan, 2019, s. 451). Kölelerin nüfusu ile ilgili kesin kayıtlara ulaşmak mümkün değildi. Daha önce de belirttiğimiz üzere Buhara Emirliğinde bir nüfus sayımı yapılmamıştı. Bu sebeple nüfusla ilgili tahminlerimiz seyyahların verdiği sayılardan öteye geçemiyordu. Kostenko'nun aktardığına göre 1870'de Buhara'da 10.000 kadar köle vardı (Kostenko, 1871, s. 93). Emirlikteki kölelerin büyük kısmı İranlılardan oluşuyordu. İranlılar burada ya köle ya da azatlı olarak yaşıyorlar ve devlet kademelerinde en yüksekler kadar ulaşabiliyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kuşbeyi Muhammed Biy bunlardan biriydi. Kostenko'nun dediğine göre Buhara'da önceleri İranlı erkek ve kadınların yük hayvanı gibi satıldıkları bir köle pazarı mevcuttu. Ancak Rusların Semerkand'ı işgal etmelerinden sonra Buhara'daki köle pazarına Rus yönetimi izin vermemişti (Kostenko, 1871, s. 94). Fakat 1873'te Buhara'da bulunan Schuyler'den öğrendiğimiz kadarıyla Buhara'da köle ticareti hala devam ediyordu(Schuyler, 2007, s. 436).

⁵⁵Lonka, en değerli çaydı. Bir tane yaprağı bir demlik çay hazırlamaya yeterliydi (Zarcone, 2010, s. 133).

⁵⁶ Bir çay çeşidi (Yudahin, 1985: 495).

⁵⁷İndigo

Yağma seferleri için seyyahlar çeşitli isimler kullanırlar. Anadillerindeki karşılığı olarak yağma, akın, baskın gibi kelimeleri kullanırken Türkmenlerin kullandığı özgün şekliyle alaman, çapul, çapavul, karakçı ve ogri gibi kelimeleri de kullanırlardı(Cihan, 2010, s. 299).

Köle tedariki genellikle Teke ve Yomut Türkmenlerinin yağma ve çapul hareketleriydi. Kervan baskınları yaparak ticareti sekteye uğratan Türkmenler, başta Rus ve İranlılardan olmak üzere insanları esir alır ve köle pazarına götürülmeden evvel fidye karşılığı serbest bırakmayı taahhüt ederlerdi (O'Donovan, 1883, s. 69). Coğrafya, yaşam tarzı, ekonomik şartlar dini anlayış gibi pek çok faktör ise Türkmenlerin köle ticareti yapmalarının sebeplerindendi. Yağma faaliyeti savaşta başarılı olan tarafın yenilen tarafın zenginliğini ele geçirmesinin meşru görülmesine dayanıyordu(Karakulak, 2020, s. 21). Türkmenleri yağma ve çapul hareketlerine iten sebeplerin başında ekonomik endişeler gelirdi. Kuraklık ve şiddetli soğuklar nedeniyle hayvan sürülerini kaybeden konargöçer Türkmen kabileleri hayatlarını idame ettirebilmek için ya yağmaya çıkıp koyun, inek gibi hayvanlar ele geçirirler ya da kervanlara saldırarak köle olarak satabilecekleri insanlar ele geçirirlerdi. Bu faaliyet sırasında karşı koyanlar öldürülür, yakalanan esirler de atlarının arkasına bağlanıp Hive ve Buhara'daki köle pazarlarında satılmak üzere götürülürdü (Bonvalot, 1894, s. 139-140). Türkistan'daki en gözde köle pazarları bunlardı. Köle ticaretinin merkezinin Hive olmasına rağmen Buhara'ya göre yabancılara daha kapalı olduğundan buradaki köle ticareti ile ilgiler daha azdı(Karakulak, 2020, s. 76).

Buhara'daki köle ticareti ve pazarlar hakkında seyyahlar ayrıntılı tasvirler yapmışlardır. Bunlardan biri de Schuyler'dir. Buhara'yı ziyaret ederken amaçlarından biri köle ticareti ile alakalı bir şeyler öğrenmek ve nasıl yapıldığını görmektir. Bu isteğini Buharalı yetkililerden gizlemişti. Buna sebep olarak da Rusların Buhara'da köle ticareti yapılmasını istemediklerini ancak burada hala köle alınıp satıldığını, bu durumu da Buharalı yetkililerin gizlemeye çalıştıklarını gösteriyordu. Schuyler, Tatar Muruk adındaki birinden yardım alarak büyük bir *sarayın* üst katına çıkmış ve birkaç oda içinde kilitli vaziyette İranlı köleleri görmüştü. Özellikle küçük yaşta kız ve erkek çocukları, yaşlı adamlar göze çarpıyordu. Genç kadın ve erkekler ise getirildikleri gibi satıldıklarından görünmüyorlardı. 15 yaşlarındaki bir çocuk için pazarlık yapan Schuyler köle için Türkmen satıcının 1000 tengeden fazla para istediğini aktarır. Türkmen satıcıya Müslüman birini köle olarak satmanın yasak olup olmadığını sorduğunda, Türkmen şu cevabı

vermişti; “*O Müslüman değil, sadece bir İranlı, bir kâfir. Bütün İranlılar kâfirdirler ve imansızdırlar*” (Schuyler, 2007, s. 436-437). Bundan da anlaşılacağı üzere Türkistan’da itikadî olarak Şii mezhebine mensup olanlar Müslüman gibi görülüyorlardı. Sünni mezhepten olmamaları köle olarak alınıp satılabilecekleri anlamına geliyordu. Bu dini anlayış Türkistan’da İranlılar gibi Şii mezhepten olan kişilerin köle ticaretinde meta olmalarını meşrulaştırıyordu.

Müslümanlar dışında köle olmaları mümkün olmayan diğer bir grup da Yahudilerdi. Yahudiler şeriata göre köle olmalarına bile tahammül edilmeyecek kadar aşağılanıyorlardı (Kostenko, 1871, s. 93). Vambery de Yahudilerin mallarının yağmalansa dahi köle olarak satılmayacağını belirtir. Hintliler de muaf tutulmuş ancak zamanla onlar da dinlerini değiştirmek zorunda tutulup köle olarak satılmışlardı. Anlaşıldığı üzere köle olarak satılabilmeleri için belli şartları taşımaları gerekirdi. Bunlardan biri de sakat olmamalarıydı. Böyle bir kusuru olmadığı müddetçe her yaştan insan köle olarak satılabilirdi (Vambery, 2022, s. 235-236).

Köle fiyatları değişkenlik gösterirdi. Fiyat belirlenmesinde en büyük etkenler arasında köleleştirilmenin yapıldığı alamanların zorluk derecesi önemliydi. Vambery’nin aktardığına göre sağlıklı, yetişkin bir erkek kölenin fiyatı 40-50 tilla arasındaydı. Ancak 18.000 İranlının ele geçirildiği bir seferden sonra yetişkin bir erkek kölenin fiyatı 3-4 tilla kadar düşmüştü (Vambery, 2022, s. 236). Aslında bu durum ticaretin doğasıyla alakalıydı. Bazı geç dönem kaynaklarında erkek kölelerin ortalama 30 sterline, kadın köle ise 60 sterline satıldığı yer alır (Meakin, 1903, s. 285).

Seyyahların eserlerinde Türkmenlerin köle ticareti yapmaları ve yağma faaliyetleri geniş yer bulur. Ruslar, BatıTürkistan’ı işgal sebebi olarak da bu faaliyetleri öne çıkarırlardı (Cihan, 2010, s. 298). Ruslar bu yolla özellikle Hive ve Türkmen bölgelerini işgallerini meşrulaştırmaya çabalamışlardı. Kostenko da eserinde bu minvalde bir olaydan bahsediyordu. Mir kışlağına giderken yolda iki devenin yanında duran bir çocukla karşılaşmışlardı. Bu çocuk acıklı bir ses tonuyla “*Ruslar, ben bir köleyim, beni azat edin!*” diye bağırmış, Mirahur ise çocuğun bu yalvarışına kahkaha atarak cevap vermişti. Bu olaya tanık olan Kostenko’ya göre Buhara’daki 10.000 köle Rusların gelip onları kurtarmasını bekliyordu (Kostenko, 1871, s. 93).

3.6. Tarım

Tarımsal açıdan hem iklim, hem de coğrafi açıdan olanaklara sahip olan Buhara Emirliğinde en büyük ticari paya sahip olan ürünler ipek ve pamuktu. İkisinin de üretimi hammadde ihtiyacını karşılamak isteyen Çarlık Rusya için bir mıknaş gibiydi. Çarlık Rusya Türkistanla olan ticaretini güçlendirmek için 1743'te Orenburg şehrini dahi inşa etmiş, ilerleyen yıllarda hem ticari hem de askeri olarak üs görevi görecektir olan bu şehirle bölgeye hâkim olmak istemişti (Çelik, 2009, s. 189).

Buhara'nın tarımı Semerkand'a bağımlı haldeydi. Bunun sebebi de Buhara tarlaları ve bahçeleri için gereken suyun yani Zarafşan'ın üst kısmının Semerkand'dan geçmesidir. Dolayısıyla Rus işgali altında olan eski Buhara mülkü sayesinde Çarlık Rusya suyu kontrol etme gücünü elinde tutabilmiştir. Bu durum seyyaha “Buhara'nın ekmek ikmali, Rus hükümetinin iyi niyetine bağlıdır” cümlesini kurdurabilmiştir (Kostenko, 1871, s. 102).

Tarım ürünleri arasında iki kıymetli mamul karşımıza çıkar. Bunlardan biri Buhara'nın zenginlik ve gururu olan pamuk, diğeri ise Buhara'nın zenginliğinin başka bir ürünü olan ipektir. Buhara'nın pamuğu Hokand ve Taşkent'in pamuğundan lif uzunluğu bakımından daha düşük olmasına rağmen, lifinin yumuşaklığı ve beyazlığından dolayı daha iyi kalitededir. Bu yönüyle Hive pamuğuna da tercih edilirdi. Buhara'nın pamuk üretimi Rusya'ya pamuk ihracatının büyümesine paralel olarak her yıl artmaktaydı. Tarımla iç içe olan ipek böcekçiliği hakkında ise Kostenko, henüz pamuk kadar gelişme göstermemiş olduğunu belirtse de yakın gelecekte gelişim göstereceğini tahmin etmektedir (Kostenko, 1871, s. 103).

Katta-Kurgan'da çoğunlukla ipek böcekçiliği yapıldığını daha önce de belirtmiştik. Bunun sebebi Katta Kurgan'ı çevreleyen bahçelerdeki dut ağacı bolluğu ve sıcak iklimiydi. Aynı zamanda şehirde pamuk ve pirinç tarımı da yapılırdı. Bu şehirdeki Yahudiler, hem ipekli hem de pamuklu kumaşların boyanması işiyle meşgul olurlardı (Kostenko, 1871, s. 37).

3.7. Sulama Kanalları

Tarımsal açıdan Fergana ve Zarefşan vadisi gibi verimli bölgeleri de içine alan Türkistan coğrafyasında pek çok nehir bulunmaktaydı. Türkistan'ın güney tarafında bulunan Buhara Emirliği için de önemi büyük olan bu nehirlerin en büyükleri

1.703.403'lük alanı sulayan Sır Derya, 300.000 km² alanı sulayan Amu Derya, 400.000 km² alanı sulayan Zerafşan ve 154.000 km² alanı sulayan Çirçik'tir(Togan, 1981, s. 17). Buhara için en önemli su kaynağı Zerafşan nehriydi. Buhara Emirliği için hayati öneme sahip olan Zerafşan'ın suyundan faydalanamamak demek Buhara toprakları için büyük bir kuraklıkla baş başa kalmak anlamına gelirdi. Zerafşan'ın suyu ile sulanamayan tarımsal arazilerdeki kuraklık sonucunda kıtlık baş göstermesi ve şehirlerde susuzluk sıkıntısı çekmek kaçınılmazdı.

Buhara Emirliği sınırlarında yer alan Zerafşan vadisi, Zerafşan nehrinin zenginliği ile oluşmuş tarıma elverişli bir vadiydi. Zerafşan nehrinin suladığı bu topraklarda su taksimi İslamiyet devrinden de önce belirlenmiş, nehrin akış yönü hiç değişmemişti (Bartold V. V., 2020, s. 107). Katta Kurgan'dan Buhara'ya kadar Zerafşan'ın vadisi boyunca seyahat eden Kostenko, tarımsal sulama ihtiyacını gideren Zerafşan'ın aynı zamanda Buhara'daki havuzları da doldurduğunu belirtir. Bu havuzlar nehrin ana kanalı olan Şahri Rud'un suyuyla dolduruluyordu (Kostenko, 1871, s. 88). Bu, Buhara'ya su sağlayan eski ismiyle Rud-Zer (altın nehir) denilen kanaldı. Bu kanal, şehrin ortasından geçerek sokaklara ayrılırdı. Bu kanallar için Buhara'da büyük havuzlar bulunurdu (Bartold V. V., 2020, s. 122). Bu kanal Buhara'ya doğu tarafından girip batıdan çıkar, her zaman çamurlu ve bulanık akardı. Kanalin suyu havuzlara dolduktan iki hafta sonra değiştiğinden, durgun bekleyen ve kirlenen bu suyun harici olarak kullanımı yüzünden pek çok cilt ve enfeksiyon hastalıkları görülürdü (Kostenko, 1871, s. 88).

Katta Kurgan'a giden yolda Semerkand'dan 20 verst uzaklıkta Zerafşan vadisinin bahçelerine çıkılır. Semerkand'ın yakınlarında Zerafşan, Ak derya ve Kara derya olarak iki kola ayrılırdı. Bu kollar tekrar Buhara'nın Hatırçi şehrinde kavuşurdu. Katta Kurgan'ın yukarısında Kara Derya kolundan da Nurapay adındaki geniş kanal ayrılır. Bu kanal Ziyadin'e kadar Kara Derya ile paralel bir şekilde akardı (Kostenko, 1871, s. 34-35).

Kostenko daha önce de belirttiğimiz üzere Buhara'nın tarımsal faaliyetlerinin Rus hâkimiyeti altında olan Semerkand'a bağlı olduğunu ve Buhara'nın kaderinin Rus hükümetinin iyi niyetine bağlı olduğunu düşünüyordu. Nitekim Rus hükümeti zaman zaman bunu koz olarak kullanmayı da ihmal etmemişti. Seyyahların verdiği bilgilerden Buhara'yı bu konuda zor durumda bırakmak istedikleri anlaşılıyor. Olufsen konuyla ilgili olarak Rus yönetiminin, Semerkand'ın tarımsal alanını genişletmek istemesi ve kolonilerinin su ihtiyacını karşılamak istemesi sonucunda Buhara Emirliğine giden arteri

kesme noktasına geldiklerini belirtir.(Olufsen, 1911, s. 143). Bu durum Buhara Emirliğinin ihtiyaçlarının Rus yönetimi tarafından hiç dikkate alınmadığını gösteriyordu.

Benzer bilgileri Dobson'un eserinde de görmek mümkündür. Yüzyılın sonuna doğru demiryolu hattı yapıldıktan sonra bölgeye gelen seyyah, bir ihtimal olarak Buharalıların, kendi toprakları üzerinden geçen Rus demiryolu hattının iletişimini kesmeleri durumunda, Rusların askeri bir harekâta dahi girişmeden, Buhara için ölümcül bir misilleme yapabileceğini belirtmiştir. Bu elbette ki Zarafşan'ın suyunu kesmek ve Emirliğin bu şekilde birkaç hafta içinde kıtlıktan kırılmasını sağlamak olacaktı (Dobson, 2021, s. 125).

Zarafşan'ın suyu dağlardaki karların erimesiyle Haziran ayında artmaya başladı. Suyun en yüksek olduğu zaman ise Temmuz ve Ağustos aylarıdır (Kostenko, 1871, s. 101).Kostenko'nun Buhara'da bulunduğu ay Mayıs olduğundan henüz Zarafşan'ın gür aktığı zamana denk gelmemiştir. Buharalılar tarımsal ve harici su ihtiyaçlarını Zarafşan'ın kanalları vasıtasıyla görürken içme suyu ihtiyaçlarını genellikle kuyulardan sağarlardı (Kostenko, 1871, s. 91). Myalik adındaki kışlakta konaklayan Kostenko, bölge sakinlerinin kuyulardan su çıkardığını ve ilkbahar suyunun *mulluşka* adı verilen bir kuyuda toplandığını aktarır. Benzer bir kuyuya Buhara'da kaldıkları Şukur İnak adındaki devlet görevlisinin evinde de şahit olmuştu (Kostenko, 1871, s. 42).

SONUÇ

Bulunduğu coğrafyanın ona bahsettiği ticari güç ile erken dönemlerden itibaren Türkistan'ın kalbi konumunda olan ve bu sebeple de zaman zaman el değiştiren Buhara, pek çok şehir gibi Moğol atları tarafından çiğnenmiş, Moğolların ardılı olarak kurulan Timur'un devletinde ve sonrasında Özbek Hanlıkları döneminde kendini toparlamaya başlamıştır. Buhara anıt yapıları ile bugünkü görünümüne özellikle Timur devleti ve Türkistan hanlıkları devrinde yapılan imar faaliyetleri ile kavuşmuştur.

XX. yüzyıla gelene kadar Türkistan Hanlıkları tarafından idare edilen Türkistan'ın orta ve güney kesiminde yer alan Buhara Emirliği, Şibaniler, Astrahaniler (Canoğulları) ve Mangıtlar olmak üzere üç hanedanlık tarafından yönetilmiştir. Komşusu olan Özbek Hanlıkları Hive ve Hokand ile bir istikrarsızlık yaşayan Buhara Emirliği zaman zaman aralarında yaşanan savaşlarla güç kaybetmeye başlamıştır. Bu ortamda XVI. yüzyıldan itibaren doğuya doğru yayılmaya başlayan Çarlık Rusya İmparatorluğu tarafından açık hedef haline gelen Hanlıklar, hem askeri hem teknolojik açıdan üstün olan düşmanı karşısında çaresiz kalmış ve yapılan savaşlarda kalıcı başarılar elde edememiştir.

XIX.yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgeye keşif amacıyla gönderilen seyyahların yerini işgal amacıyla gelen Rus orduları almıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kostenko özelinde görüldüğü kadarıyla Çarlık Rusya'nın artık askeri anlamda endişe ettiği bir durum söz konusu değildi. Hızlı bir şekilde Türkistan Hanlıklarını işgal etmeye başlayan Çarlık Rusya Semerkand'ı da yakın bir zaman önce işgal etmiş ve hâkimiyeti altına almıştı. Çarlık Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmaktan ve onu müttefiki olarak görmekten tabiri caizse başka çaresi kalmayan Buhara Emirliği ise artık Çarlık Rusya himayesinde bir devlet olarak varlığını sürdürmeye çalışacaktı. Bu şekilde iç işlerinde bağımsız olan Buhara, Çarlık Rusya için bir tehdit olmaktan çıkmış ve ekonomik olarak bir güç sahası haline gelmiştir.

Buhara'ya daha önce gelen seyyahlara baktığımızda keşfetme ve belki de ileriki yıllarda sonuçlarını gördüğümüz üzere Çarlık Rusya'nın potansiyel hedefini tanıma-tanıtma amacını taşımasına karşın, Kostenko, Fon Kaufman tarafından iletilen amaç gereği, Buhara Emirliği ile dostluğu pekiştirmek ve ticareti geliştirmek amacı ekseninde Buhara'nın ticari ürünleri, pazarları ve buradaki Rus ve İngiliz malları ile ilgili çok ayrıntılı bilgiler vermiştir. Lev Feofiloviç Kostenko da uzun yıllar Türkistan bölgesinde hizmet

eden Rus askerlerinden biri olarak 1870 yılında Türkistan Genel Valisi Fon Kaufman tarafından Albay Nosoviç'in başkanlığında oluşturulan elçilik heyetinin bir üyesi olarak Buhara Emirliği'ne diplomatik görevle gitmiş ve bulunduğu kısa süre içinde çok kıymetli bir eser meydana getirmiştir. L. F. Kostenko söz konusu seyahatnamesinde en ayrıntılı bilgileri daha önce de belirttiğimiz üzere ticari hayat ile ilgili vermiştir. Diplomatik bir görev ile gelen seyyahın, bir asker olarak çoğunlukla askeri faaliyetler, ordunun durumu, teçhizat gibi konulardan çok ticari hayatla ilgili bilgi toplaması oldukça önemlidir. Verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kostenko'nun Buhara pazarlarını çok iyi gözlemlediği ortadadır. Yalnızca yerli ürünleri kayıt altına almakla kalmamış aynı zamanda İngiliz mallarını da inceleyerek Buhara pazarında neden rağbet gördüğünü ya da görmediğini de açıklama yoluna gitmiştir. Kostenko'nun bir Rus diplomatı olması hasebiyle ülkesinin menfaati için siyasi bir rekabet içinde olduğu İngiltere ve hedef tahtasında duran Buhara Hanlığı gibi devletlere bu kadar ilgi göstermesi de gayet tabidir.

Kostenko'nun eseriyle ilgili üzerinde durmamız gereken konulardan biri de Rusya'nın Emirlik yönetimine müdahale etmeye gayret etmesidir. Kostenko, Emir Muzaffer'in yönetiminden halkın ne kadar zarar gördüğünü ve Rusları kurtarıcıları olarak gördüklerini belirtmekten kendini alıkoyamamıştır. Rus elçiliğinin Emir Muzaffer'in oğlu Abdul Fettah Han'a özel ilgi göstermesi ve ona hediyeler ve bir mektupla gelmesi dikkate değerdir. Çarlık Rusya topraklarının önemli bir kısmını işgal ettiği Buhara Emirliği'nin idaresine de müdahale etmeye çalışan Çarlık Rusya, Buhara Emirliği'nin uyumu ve dostluğu sayesinde 1920 yılına kadar Emirliğin yaşamasına göz yummuştur.

KAYNAKÇA

- Abasov, R. (2008). *Thepalgraveconcisehistorical atlas of Central Asia*. New York: PalgraveMacmillan.
- Ágoston, G. (2012). *Tüfek*. TDV İslam Ansiklopedisi. (Cilt 41, 459-461). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aka, İ. (2019). *Timurlular*. İstanbul: Kronik.
- Akar, K. (2018). *XI. XIX. Yüzyıllar arasında Türkistan Türk devletlerinde kullanılan unvan ve ıstılahlar*.Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Akbıyık, H. (2003). *Mangıtlar*. TDV İslam Ansiklopedisi. (Cilt 27, 570-571). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Algar, H. (1991). *Bahaeddin Nakşibend*. TDV İslam Ansiklopedisi. (Cilt 4, 458-460). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Alpargu, M. (2002). *Türkistan Hanlıkları*.Türkler Ansiklopedisi (Cilt 8, 557-605).Yeni Türkiye.
- Alpargu, M. (2007). *Özbekler*.İslam Ansiklopedisi (Cilt 34, 119-121). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Araz, Ö. F. (2021). Tarihten günümüze Hasidik Yahudiler ve kendilerine özgü dindarlık anlayışları. *Dergiabant*, 9(1), 125-150.
- Bacon, E. E. (tarih yok). *Esir Orta Asya*. (T. Say, Çev.) Tercüman Gazetesi.
- Bartold, V. V. (2020). *Orta Asya Üzerine Dört Çalışma*. (İ. Aslan, Çev.) İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Bartold, V. V. (2020). *Türkistan medeniyet tarihinde sulama kültürü*. Ankara: Akçağ.
- Bartold, V. V. (2021). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Bartold, W. (2018). *Türkistan Hanlıklarının tarihi*. (G. Aynakulova, Çev.) Ankara: Astana.
- Bashanov, M. K. (2005). *Russkiye voenniye vostokobedi do 1917 goda*. Moskova: Vostoçnaya Literatura.

- Bigi, Z. (2021). *Maveraünnehir'e seyahatdoğu ve batı arasında bir Tatar Mollası* (haz. A. Kanlıdere). İstanbul: Ötüken.
- Bonvalot, G. (1894). *Esir yurt Orta Asya'dan*. (R. Uzmen, Çev.) Tercüman Gazetesi.
- Brokhaus, F. A., & Efron, İ. (1905). Kostenko. *Ensiklopediçeckiy Slovar* (C. Ek Cilt 1A). St. Petersburg.
- Cihan, C. (2010). *19. yüzyıl seyyahlarına göre hazar ötesi Türkmenleri (sosyal, iktisadi ve kültürel durum)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cilacı, O. (1997). *Havari*. İslam Ansiklopedisi (Cilt 16,513-516). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çapraz, H. (2011, Aralık). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da hakimiyet kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 51-78.
- Çelik, M. B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, M. B. (2012). Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri. *Turkish Studies*, 7(3), 781-800.
- Dobson, G. (2021). *Türkistan'ın kalbine örülen ağlar St. Petersburg'dan Semerkant'a trenle seyahat notları*. (R. Şahsi, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Doğan, O., & Erdoğan, A. (2019). *Batı Türkistan Hanlıkları (kuruluştan yıkılışa)*. Ankara: Berikan.
- Emir Muzaffer'in tengesi*, Erişim: 25.06.22
<https://en.numista.com/catalogue/pieces41942.html>
- en-Narşahi, E. B. (2013). *Tarih-i Buhara*. (E. Göksu, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hanikov, N. (1843). *Opisanie Buharskavo Hanstva*. St. Petersburg.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan devletlerinin milli mücadeleleri tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İvanov, P. P. (2020). *Orta Asya tarihi üzerine denemeler (16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortasına)*. (S. Ünal, Çev.) İstanbul: Selenge.

- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Karakaya, F. (2007). Rebap. *İslam Ansiklopesi* (Cilt 34, 493-494). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da efendiler ve köleler*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Karataev, N. M. (1948). *Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy Perviy İssledovatel Prirodi Tsentralnoy Azii*. Moskva-Leningrad.
- Kennedy, R. (1890). *A journey in Khorassan and Central Asia march and april 1890*. Londra: Hatchards, Piccadilly.
- Koca, H. (2002). *Niğde ve çevresi Solifugae (Böyüler) takımının sistematigi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi Fan Bilimleri Enstitüsü.
- Koç, D. (2019). Rus kaynaklarına göre XIX. yüzyılda Buhara kervansarayları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 121(238), 51-64.
- Kolesnikov, A., & Matveyeva, M. (2019). *Rus seyyahların gözüyle Orta Asya*. İstanbul: Çeviribilim.
- Kostenko, L. F. (1871). *Puteşestviye v Buharu russkoy missii v 1870 godu.s marşrutom Taşkenta do Buharı*. St. Petersburg.
- Kostenko, L. F. (1870). *Srednya Aziya i vodvorenie v ney Russkoy grajdanstvennosti*. St. Petersburg.
- Leclercq, J. J. (2015). *Avrupalı gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya (1890) Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları*. (H. Birsell, Çev.) İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Meakin, A. (1903). *In Russian Turkestan a garden of Asia and its people*. Londra.
- Mustafayev, E.-E., & Şerbinin, V. (tarih yok). *Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- O'Donovan, E. (1883). *The Merv oasis. Travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81* (Cilt 1). New York.
- Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and his country*. Londra.
- Özaydın, A. (1993). *Canoğulları*. İslam Ansiklopedisi (Cilt 7 154-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı .

- Özkan, M. (2017). Çarlık Rusya'nın askeri okulu: Nikolaevskaya Akademisi. *Türk Tarihine Dair Yazılar II* (357-369). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.
- Roy, O. (2016). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi*. İstanbul: Metis.
- Saray, M. (2017). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Ankara: TTK.
- Schuyler, E. (2007). Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca seyahat notları. Firdevs Çetin ve Halil Çetin (çev.). İstanbul: Paradigma.
- Somuncuoğlu, B. T. (2006). *Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı*. Yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Stroke, N. I. *Tabes Dorsalis*. Erişim: 10.04.2022, <https://www.ninds.nih.gov/health-information/disorders/tabs-dorsalis>
- Şeşen, R. (1992). *Buhara*. (Cilt 6, 363-367). İslam Ansiklopedisi İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şeşen, R. (1998). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türk ili (Türkistan) ve yakın tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tolkoviy Slovar Jibavo velikoruskavo yazıka. (1882). (C. 4)
- Tolkoviy Slovar Jibavo velikoruskavo yazıka. (1865). C. 2) Moskova.
- Toraman, A. (2014). *1876-1916 Rus sömürgeciliği döneminde (Çarlık Dönemi) Kırgızların sosyal ve kültürel hayatları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tözün, M., & Sözmen, M. (2014). Halk sağlığının tarihsel gelişimi ve temel kavramları. *Smyrna Tıp Dergisi*, 58-62.
- Türk Dil Kurumu Sözlük*. Erişim: 15.04.2022, <https://sozluk.gov.tr/>

- Türkoğlu, İ. (2010). *Şeybânîler*.İslam Ansiklopedisi (Cilt 39, 45-47). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ükten, S. S. (2017, Aralık). 16-18. asırlarda Buhara Hanlığı'na gelen batılı seyyahlar ve seyahatnameleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(18 (2)), 137-164.
- Ükten, S. S. (2018). *Buhara Hanlığı'nın askeri teşkilatı (1500-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Turkestanskiy Albom Promislovaya 1871-1872, (Haz. Türkistan Genel Valiliği).
- Vambery, A. (2022). *Türkistan'a seyahat*. (R. Şahsi, Çev.) İstanbul: Divan Kitap
- Vereşagin Buhara'da Pazar*,Erişim:15.04.2022,
<https://regnum.ru/pictures/2210898/10.html>
- Vereşagin'in Baş*, Erişim:15.04.2022, https://www.booksite.ru/vereschagin/6_01.html
- Voennaya Ensiklopediya (1913). *Kostenko*, (C. XIIIКобленц – Круз). Moskova:
- Vurgun, S. Y. (2013). *XIX. yüzyılda seyahatnamelerin ışığı altında Buhara Emirliği (Hanlığı)*.Yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yakubovskiy, A. (2019). *Timur ve Timurîler devrinde Semerkand*. (S. Rasul, Çev.) Ankara.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy slovar*. Frunze: Kirgizskoy Sovetskoy Ensiklopedii.
- Zarcone, T. (2010). *Yasak kent Buhara 1830-1888*. (A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası
- Zarcone, T. (2012). *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli dufi hacılar*. (B. Akkıyal, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus hakimiyetine karşı mücadele*. (A. Çelikbay, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER

Ek 1.Kostenko'nun Eserleri

- Svedeniya o Russkom Taşkente (1869)
- Poezdka v Samarkand (1869)
- İz Zapisok Turista. Ot Taşkenta do Samarkanda (1870)
- Zemledelçeskaya Proizvoditelnost Sredney Azii (1870)
- Aralskaya Flotiya i Plavanie po Reke Sir-Darye (1870)
- Puteşestvie v Buharu Russkoy Missii v 1870 godu (1871)
- Gorod Buhara v 1870 godu (1871)
- Srednyaya Aziya i Vodvorenje ve nej Russkoy Grajdanstvennosti (1871)
- Oçerki Semireçenskovo Kraya (1872)
- Ot Samarkanda do Şahrisabca i Karşey (1873)
- Obşsledovaniya starovorusla Amu-Daryi (1873)
- Ot Hivı do Kazalinska (1874)
- Oçerk Verhneçirçikskovo Kraya (1874)
- Gorod Hiva v 1873 godu (1874)
- Hivinskovo Hanstva v Selskohazaystvennom Otnoşenii (1874)
- Obşiy vzglyad na lesnoye bogatstvo Turkestanskovo okruğa i nasostayanie lesozavodstva (1874)
- Aralskaya Flotiliya (1874)
- Sovromennaya Sostayanie Aralskoy Flotilii i oçerki yodeyatelnosti (1874)
- Turkestanskiye voyska i usloviya ih bitovoy, pohodnoy i voevoy jizni (1875)
- Puteşestvie v severnuyu Afriku (1876)
- Ekspeditsiya v Alayskiye Gori (1876)
- Reka Amu Darya. Svodnoye şihsvedeniy o bassejne (1878)
- Voennno-nauçnaya ekspeditsiya na Alay i Pamir (1879)
- Turkestanskiy Kray. Opit Voennno-statistiçeskovo obozreniya Turkestanskovo Voennovo Okruğa (1880)
- Çjungariya. Voennno-Statistiçeskiy Oçerk (1887)
- İstoriçeskiy oçerk rasprostraneniya ruskovovladıçestva v Sredney Azii (1887)

Ek 2. Rus heyetinin Taşkent'ten Buhara'ya yolculuğunun güzergâhı.

Kaynak:(Kostenko, 1871).

Ek 3. Lev Feofiloviç Kostenko (19.02.1841 - 28.09.1891)

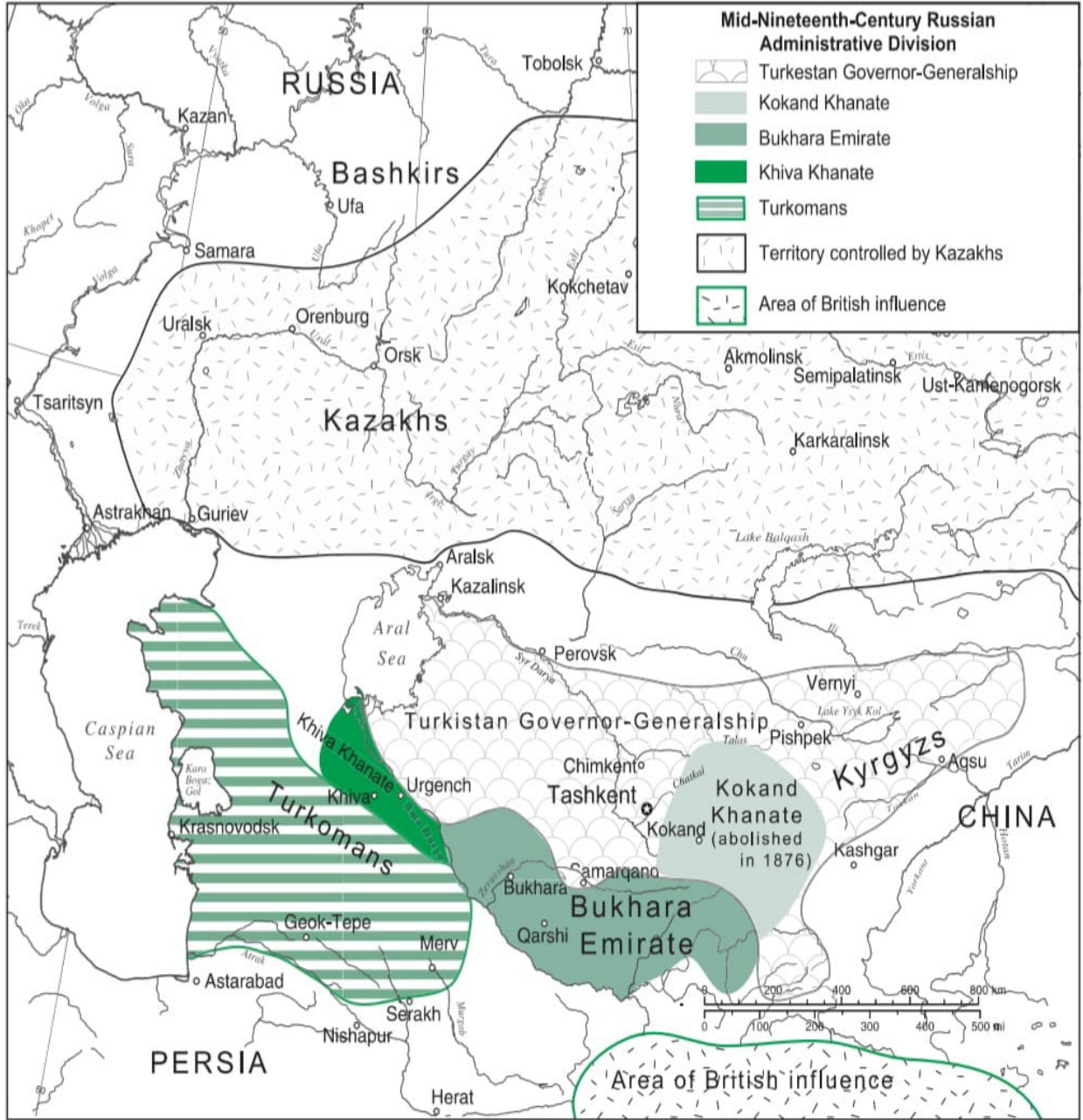
Kaynak:(Bashanov, 2005, s. 127)

Ek 4. Buhara Emir'i Muzaffer'in (1860-1886) dönemine ait tenge.

Kaynak:<https://en.numista.com/catalogue/pieces41942.html> Erişim Tarihi: 25.06.2022

Ek 5: Türkistan Genel Valiliği ve Türkistan

Kaynak:(Abasov, 2008, s. 92)

Ek 6. Vasiliy Vereşagin'in “Buhara’da Pazar” adlı eseri.

Kaynak: <https://regnum.ru/pictures/2210898/10.html> Erişim Tarihi: 15.04.2022

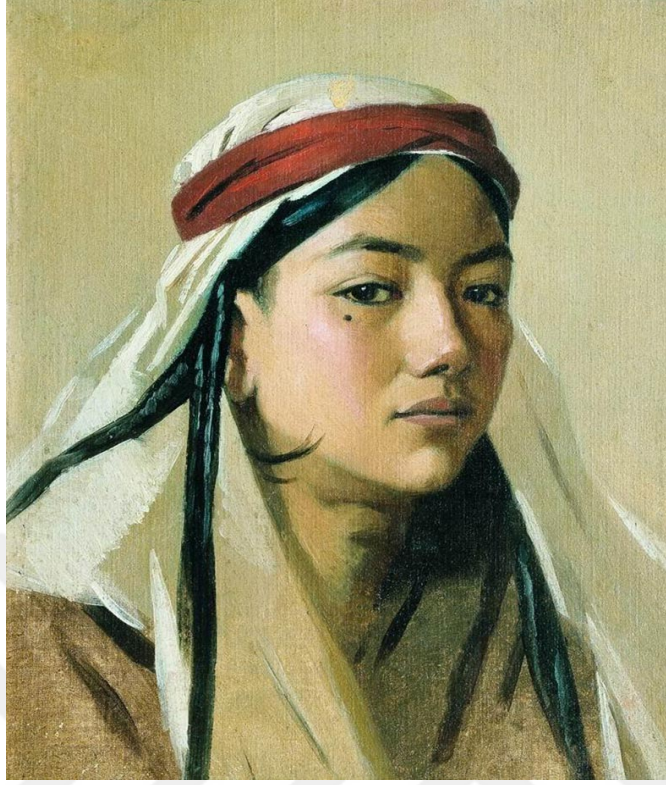
Ek 7. Türkmenlerin Alaman dönüşü

Return of the Alaman

Kaynak: (Cihan, 2010: 513).

Ek 8.Rus ressam Vasiliy Vereşagin’in Türkistan Serisinden “Baç Portresi” adlı eseri.

Kaynak:https://www.booksite.ru/vereschagin/6_01.html Erişim Tarihi: 15.04.2022

Ek 9.Adras yapımı

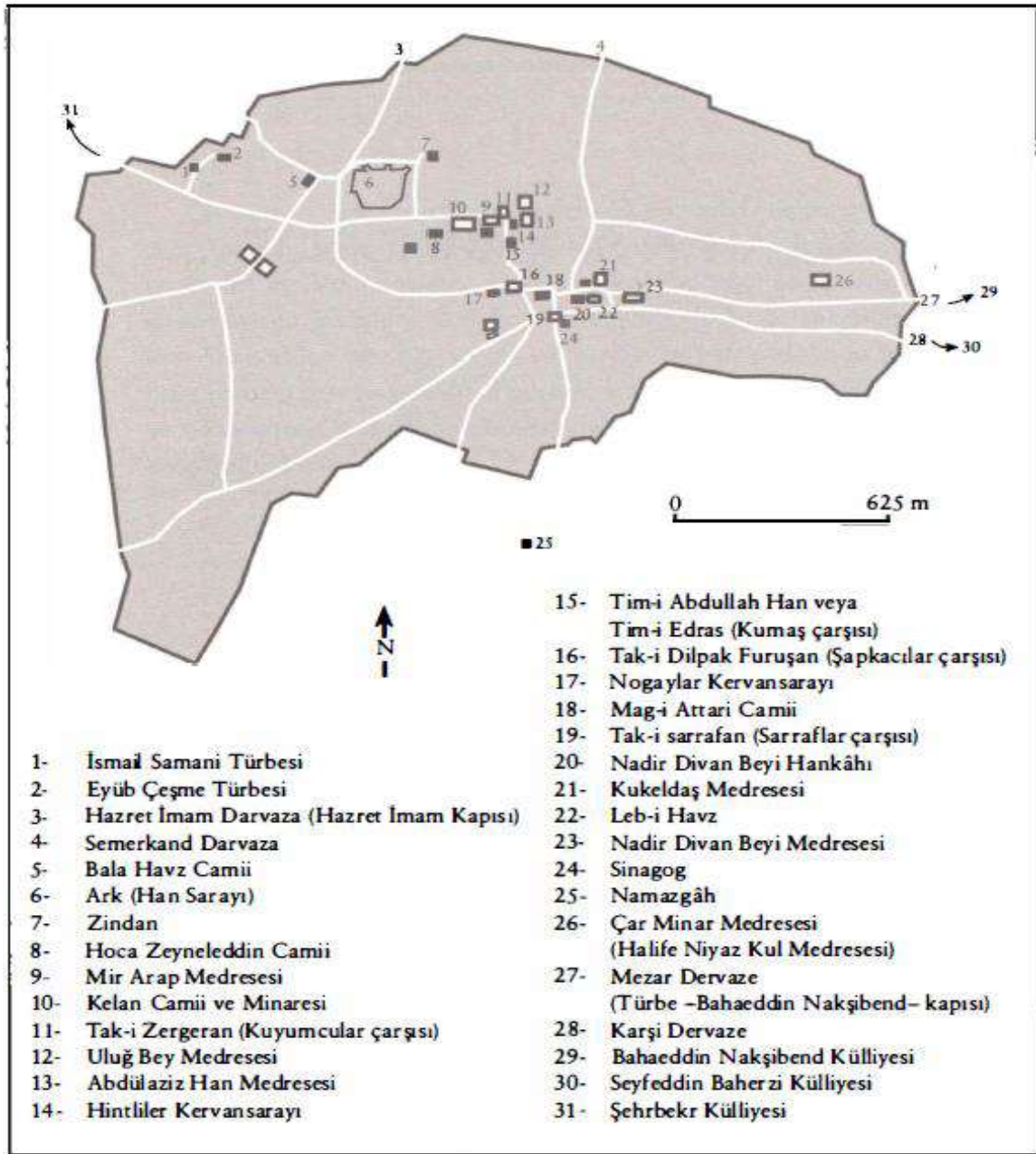
Kaynak:*Turkestanskiy Albom Promislovaya 1871-1872*, (Haz. Türkistan Genel Valiliği).

Ek 10. Buhara yakınlarında çölde deve kervanı

Kaynak: (Olufsen, 1911: 354).

Ek 11. Buhara şehir haritası

Kaynak: (Zarcone, 2013: 98).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Ayşe Esra GÜL

Doğum Yeri:

Doğum Tarihi:

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü

Bildiği Yabancı Diller: Rusça, İngilizce

İLETİŞİM

E-posta Adresi: